

*ἡ ἀρχαία
ἐλληνική δημοκρατία
καί ἡ σημασία της
γιά μᾶς σήμερα*

ἕψιλον/βιβλία

Εἰσαγωγικό σημεῖωμα

Τό βιβλιαράκι αὐτό περιέχει τό κείμενο μιᾶς διάλεξης πού ἔδωσα στό Λεωνίδιο, στίς 17 Αὐγούστου 1984, καί τήν συζήτηση πού ἀκολούθησε.

Θέλω νά ἐκφράσω κι ἐδῶ τίς εὐχαριστίες μου στήν Τέτα Παπαδοπούλου, πού ἔκανε τήν ἀπομαγνητοφώνηση τῆς διάλεξης αὐτῆς, καί στήν γυναίκα μου Ζωή, πού κατέβαλε τήν ἐκτεταμένη καί ἀχάριστη δουλειά πού χρειάζεται γιά νά μετατραπεῖ ὁ προφορικός λόγος σέ γραπτό κείμενο.

Ἡ ἠχοληψία τῆς διάλεξης παρουσίαζε διάφορα κενά καί σέ μερικά μέρη ἦταν ἀκατανόητη. "Όταν τά μέρη αὐτά ἀφοροῦσαν τήν ἴδια τήν διάλεξη ἢ τίς ἀπαντήσεις μου στήν διάρκεια τῆς συζήτησης, μπόρεσα νά πληρώσω τά κενά. "Όταν ἀντιστοιχοῦσαν σέ παρεμβάσεις ἢ ἐρωτήσεις συμμετασχόντων, δέν μοῦ ἦταν, φυσικά, δυνατό νά τό κάνω. Κατά συνέπεια, ὀρισμένες ἐρωτήσεις μποροῦν νά φανοῦν ἐδῶ κουτσουρεμένες – πράγμα γιά τό ὁποῖο ζητῶ ἐκ τῶν προτέρων τήν ἐπιείκεια τῶν παρεμβάντων καί τῶν ἀναγνωστῶν.

Κατά τήν τελική ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου πρόσθεσα μερικές σύντομες ἐπεξηγήσεις καί ὑποσημειώσεις. Ἐπίσης, οἱ παραπομπές σέ ἀρχαῖα κείμενα, πού εἶχαν γίνει ἀπό μνήμης στήν διάλεξη, δίνονται ἐδῶ μέ ἀκρίβεια.

Παρίσι, 28 Δεκεμβρίου 1985

Κορνήλιος Καστοριάδης

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγικό σημείωμα</i>	
1. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα, σπέρμα καί ὄχι πρότυπο	
2. Ἡ ἀρχή τῆς ἀμφισβήτησης	
3. Ἡ ἱστορία σάν δημιουργία. Ἄδυναμία τῶν αἰτιακῶν ἐξηγήσεων	
4. Ἡ ἑλληνική σύλληψη τοῦ κόσμου: κεντρικές φαντασιακές σημασίες	
5. Ἐσωτερική σχέση δημοκρατίας καί φιλοσοφίας ...	
6. Ἡ αὐτοθέσμιση	
7. Ὁ δῆμος	
8. Σύγκριση μέ τή νεότερη αντίληψη	
α. Ἡ ἀντιπροσωπεία	
β. Οἱ ἐκλογές	
γ. Τό κράτος	
<i>Συζήτηση</i>	

Ἡ ἀρχαία ἑλληνική δημοκρατία καί ἡ σημασία της γιά μᾶς σήμερα

Θά ἤθελα, πρῶτα, νά εὐχαριστήσω τόν δήμαρχο κ. Τσιγκούνη καί τόν Μορφωτικό Σύλλογο Λεωνιδίου, οἱ ὅποιοι μέ προσκάλεσαν νά μιλήσω μπροστά σας. Ἡ ἀναπάντεχη αὐτή πρόσκληση μέ βρῆκε, κατά κάποιον τρόπο, ἀπροετοίμαστο. Γιά πρώτη φορά ἤρθα φέτος στήν Ἑλλάδα χωρίς νά φέρω μαζί μου δουλειά, ἀπλῶς γιά νά ξεκουραστώ. Συνεπῶς, αὐτά πού θά σᾶς πῶ εἶναι, ὅπως λένε, ἐκ τῶν ἐνόντων. Εὐτυχῶς, συνέβη νά ἔχω μαζί μου τήν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, πολύτιμο βοήθημα γιά τήν διάλεξη αὐτή. Ἐξάλλου τό θέμα: Ἡ ἀρχαία ἑλληνική δημοκρατία καί ἡ σημασία της γιά μᾶς σήμερα (ἢ ἡ ἐπικαιρότητά της), εἶναι ἓνα θέμα πού μέ ἀπασχολεῖ ἀπό πολύ καιρό καί στό ὁποῖο ἔχω ἀφιερῶσει ἐπί δύο τώρα χρόνια τό σεμινάριό μου στό Παρίσι, στήν Σχολή Ἀνωτάτων Σπουδῶν γιά τίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες, σεμινάριο πού θά συνεχιστεῖ καί τόν ἐρχόμενο χρόνο πάνω στό ἴδιο θέμα.

1. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα: σπέρμα καί ὄχι πρότυπο

Ἴσως δέν θά 'ταν ἄσκοπο νά πῶ παρεμπιπτόντως, ὅτι τό ἐνδιαφέρον μου γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική δημοκρατία, καί, γενικότερα, γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική δημιουργία—ἐνδιαφέρον πάρα πολύ παλιό— ἀναζωπυρώθηκε κατά τήν ἐξέλιξη τῆς σκέψης μου καί, ἰδιαίτερα, μετά ἀπό τήν κριτική στήν ὁποία ὑπέβαλα τήν παραδοσιακή ἐπαναστατική ἰδεολογία, καί πιά συγκεκριμένα τόν μαρξισμό. Ἡ ἀναζωπύρωση αὐτή εἶναι συνέπεια τῆς ἀναγνώρισης ὀρισμένων βασικῶν στοιχείων πού δημιουργήθηκαν γιά πρώτη φορά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τά στοιχεῖα αὐτά χάθηκαν στή συνέχεια μέσα στήν ἱστορία μέ τήν παρακμή τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πόλης, μέ τήν ἄνοδο καί τήν κυριαρχία τῆς Ρώμης καί μέ τήν ἐμφάνιση καί ἐγκαθίδρυση τοῦ χριστιανισμοῦ· ξαναδημιουργήθηκαν στήν δυτική Εὐρώπη κατά τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα, ὅταν ξαναδημιουργήθηκαν, ὅπως στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, πόλεις, δηλαδή κοινότητες, οἱ ὁποῖες ξαναπροσπάθησαν—μέσα σέ συνθῆκες τελείως διαφορετικές ἀπό τίς ἀρχαῖες ἑλληνικές— νά αὐτοκυβερνηθοῦν κατά τό δυνατόν, παλεύοντας ἐναντίον τῆς φεουδαρχίας, ἐναντίον τῆς ἐκκλησίας, ἐναντίον τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, συνάπτοντας ἐναλλάξ συμμαχίες μέ τήν μιά ἢ τήν ἄλλη ἀπ' αὐτές τίς δυνάμεις, γιά νά μπορέσουν νά ἐπιδιώσουν σάν αὐτο-κυβερνούμενες, ὡς ἓνα βαθμό, πολιτικές κοινότητες.

Οἱ πόλεις αὐτές εἶναι δημιουργία τῆς ἀστικῆς τάξης. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ τόν ὄρο αὐτό μέ τήν πρωταρχική του ἔννοια, πού χαρακτηρίζει τούς πρώτους ἀστούς, τούς πρώτους βιοτέχνες καί ἐμπόρους, τούς «φυγάδες δουλοπάροικους ἀπό τό φεουδαρχικό κτῆμα», ὅπως τούς ἀποκαλοῦσε ὁ Μάρξ, οἱ ὁποῖοι βρῖσκανε ἐλευθερία καί προστασία μέσα στά τείχη μιᾶς πόλης πού σιγά σιγά, ἀποσποῦσε ὀρισμένα προνόμια καί ὀρισμένες ἐλευθερίες

ἀπό τίς ὑπάρχουσες τότε ἐξουσίες, πού ἤδη ἀνέφερα: τόν μονάρχη, τούς φεουδάρχες καί τήν ἐκκλησία.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, τό χαρακτηριστικό τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης –στίς ἀρχές της– εἶναι ἡ ἀναδημιουργία μιᾶς πραγματικῆς πολιτικῆς κοινότητας, πολιτικῆς ὄχι μέ τήν τρέχουσα ἔννοια, συνώνυμη τῆς ψηφοθηρίας, τῶν παρασκηνιακῶν ἐλιγμῶν καί τῶν μεγαλόστομων προεκλογικῶν ὑποσχέσεων, ἀλλά μέ τήν μεγάλη καί σημαντική ἔννοια πού ἀφορᾷ τήν αὐτο-θέσμιση καί τήν πράξη μιᾶς ἀνθρώπινης κοινότητας, τῆς ὁποίας τά μέλη θέλουν πράγματι νά ἐπωμισθοῦν τήν ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων, θέλουν κατά κάποιο τρόπο νά εἶναι αὐτόνομοι.

Τέτοια πολιτική κοινότητα, γιά πρώτη φορά, δημιουργεῖται στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, καί αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ σημασία πού ἔχει γιά μᾶς σήμερα τόσο ἡ ἀρχαία ἑλληνική δημοκρατία ὅσο καί ἡ ἀρχαία ἑλληνική δημιουργία γενικότερα.

Θά ἤθελα, στό σημεῖο αὐτό, νά ξεκαθαρίσω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τήν θέση μου, ὥστε νά ἀρθεῖ κάθε ἐνδεχόμενο παρεξήγησης. Δέν βλέπω, ὅπως νομίζω ὅτι καί κανείς δέν μπορεῖ νά δεῖ, ἐκτός ἂν εἶναι τελείως φαντασιόπληκτος ἢ προγονόπληκτος, τήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὡς πρότυπο τό ὁποῖο θά ἀρκοῦσε νά τό ἀντιγράψουμε γιά νά βροῦμε τήν ἐλευθερία, τήν δικαιοσύνη, τήν ἰσότητα καί πᾶν τό ἀγαθόν.

Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα δέν εἶναι πρότυπο, οὔτε μοντέλο πρός μίμησιν, ὅπως ἄλλωστε δέν μπορεῖ νά εἶναι κανένα ἱστορικό ἔργο σέ ὁποιονδήποτε τομέα. Θεωρῶ, ὅμως, ὅτι μπορεῖ νά λειτουργήσῃ γιά μᾶς σάν γονιμοποιό σπέρμα, δεδομένου ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε ἐν τῇ γενέσει τους πληθώρα στοιχείων πάντοτε ἐπίκαιρων –μπορεῖ καί πρέπει νά εἶναι γιά μᾶς κέντρισμα, ἔμπνευση καί πηγὴ ἰδεῶν.

2. Ἡ ἀρχή τῆς ἀμφισβήτησης

Τό ἐξαιρετικό καί μοναδικό φαινόμενο πού παρατηρεῖται στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, προϋπόθεση καί ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄλλης θεώρησης τοῦ κόσμου (ὅπως θά ἀναπτύξω στή συνέχεια), εἶναι ἡ ἀμφισβήτηση τῆς παράδοσης : ἡ κοινωνία δέν μένει προσκολλημένη στούς παραδοσιακούς θεσμούς, σ' αὐτό πού βρήκαμε ἀπ' τούς πατεράδες μας, στόν λόγο καί τίς ἐντολές τοῦ Ἰεχωβά, ἢ σέ ὅποια-δήποτε ἄλλη ἐξωτερική καί ἐξωκοινωνική ἀρχή καί πηγὴ θέσμισης. Θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τούς παραδοσιακούς θεσμούς, ἀφ' ἑνός μὲν ὡς νόμους μέ τήν στενή καί τρέχουσα σημασία τοῦ ὄρου, δηλαδή νόμους πολιτικούς, νόμους συνταγματικούς, νόμους καταστατικούς τῆς πολιτικῆς κοινότητος, νόμους πού ἀπαντοῦν ἅπαξ διά παντός στό ἐρώτημα: ποιός ἀρχει; (βασιλιάς καί ἀριστοκράτες, ὅπως κατὰ τήν παράδοση, ἢ δῆμος, σύμφωνα μέ τή νέα θέσμιση;), ἀφ' ἑτέρου δέ ὡς κοινωνικές παραστάσεις (εἰκόνες) τοῦ κόσμου, δηλαδή θεσμισμένες παραστάσεις μέ τίς ὁποῖες γαλουχοῦνται τά παιδιά καί μαθαίνουν ἐξ ἀπαλοτάτων ὀνύχων τί εἶναι καλό, τί εἶναι κακό, τί εἶναι κόσμος, γιά ποιό πράγμα ἀξίζει κανεῖς νά ζεῖ ἢ νά πεθαίνει.

Τήν διττή αὐτή ἀμφισβήτηση τῶν κληρονομημένων θεσμῶν ἔχουμε φθάσει σήμερα νά τήν θεωροῦμε κατὰ κάποιον τρόπο σάν αὐτονόητη. Ἔχουμε φθάσει, ἐπίσης, νά θεωροῦμε αὐτονόητες ὀρισμένες ἰδέες πού διέπουν τήν κοινωνική ὀργάνωση ἐν γένει, καί ὅπωςδήποτε τήν δική μας συγκεκριμένη κοινωνική ὀργάνωση, ὅπως ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ἢ καί ἀπλῶς δικαιοσύνης, ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος κλπ.

Ἐκεῖνος πού πιστεύει ὅτι οἱ ἰδέες αὐτές, ὡς ρυθμιστικές σημασίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, εἶχαν τεθεῖ καί ἰσχύσει παντοῦ καί πάντοτε ἀπατάται βαθύτατα. Ἐάν θεωρήσουμε τήν ἀνθρώπινη ἱστορία στό σύνολό της θά δια-

πιστώσουμε ὅτι οὐδέποτε καί οὐδαμοῦ ἐτέθησαν, οὐδέποτε καί οὐδαμοῦ ἴσχυσαν, ἐκτός ἀπό δύο ἐξαιρέσεις: τήν ἀρχαία Ἑλλάδα κατά πρῶτον καί, πολύ ἀργότερα, τήν Δυτική Εὐρώπη καί τίς κοινωνίες πού ἐπηρεάστηκαν ἀπ' αὐτήν.

Σέ ὅλες τίς ἄλλες γνωστές κοινωνίες θεωρήθηκε αὐτονόμητη ἢ συνέχιση τῆς ζωῆς ὅπως βρέθηκε καί ἡ διατήρηση τοῦ καθενός στήν θέση του. Τό αὐτονόμητο γιά τούς κλασικούς Ἑβραίους δέν ἦταν ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἰσότητας ἢ τῆς δικαιοσύνης, ἀλλά ἡ συμμόρφωση πρὸς τίς ἐντολές τοῦ Ἰεχωβά. Γιά ἓνα Χριστιανό, ἂν πράγματι εἶναι Χριστιανός, αὐτό πού ἔχει σημασία δέν εἶναι ἡ τύχη τῆς κοινωνίας ἀλλά ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του καί ἡ κατάκτηση τῆς αἰώνιας ζωῆς. Τό αὐτονόμητο γιά ἓνα Ἰνδό, ἀκόμα καί σήμερα, εἶναι ἡ διατήρηση τῆς θέσης του μέσα στίς ὑπάρχουσες κοινωνικές κάστες. Τήν κατώτερη κάστα ἀποτελοῦν οἱ παρίες, τούς ὁποίους ἀκόμα κι ἂν ἀγγίξει μέλος ἀνώτερης κάστας μολύνεται (γι' αὐτό καί ὑπάρχει μιά σειρά κανονισμῶν πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τους μέ τίς ἄλλες κάστες). Σήμερα, ἐν σωτηρίῳ ἔτει 1984, μετά ἀπό ὅλα ὅσα ἔχουν συμβεῖ—μεταξύ τῶν ἄλλων ἡ Ἰνδία, ἀπ' τήν ἀποψη τοῦ πληθυσμοῦ, φυσικά, ὀνομάζεται «ἡ μεγαλύτερη δημοκρατία τοῦ κόσμου»— οἱ παρίες παραμένουν παρίες. Κι αὐτό δέν ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἀπειλή τῶν ὄπλων κάποιων συνταγματαρχῶν, τῆς CIA, τοῦ KGB ἢ τῆς ἰνδικῆς ἀστυνομίας, ἀλλά μέ τήν πεποίθηση τῶν ἴδιων τῶν ἀτόμων ὅτι αὐτή εἶναι ἡ θέση πού τούς ἀνήκει μέσα στήν κοινωνία. Καί οἱ ἐλάχιστοι ἀπ' τούς παρίες πού θά ἤθελαν ν' ἀλλάξουν τήν μοίρα τους οὔτε ἐπαναστατικό κόμμα δημιουργοῦν, οὔτε ἐπανάσταση κάνουν: ἀπλῶς προσχωροῦν στό Ἰσλάμ, θρησκεία πού ἐπίσης ὑπάρχει στίς Ἰνδίες, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἔχει παρίες.

Μ' αὐτό θέλω νά πῶ ὅτι ἡ λεγόμενη πάλη τῶν τάξεων (δέν μπορῶ νά μπῶ σέ πολλές λεπτομέρειες στό θέμα αὐτό), ὡς ἐνεργός ἀντίδραση ἐκ μέρους τῆς τάξης ἢ τῶν τά-

ξεων πού ύφίστανται καταπίεση καί ἐκμετάλλευση, εἶναι ἢ ἐξαίρεση στήν ἀνθρώπινη ἱστορία. Τίς περισσότερες φορές τό μόνο πού παρατηροῦμε εἶναι μιá ἀτομική (καί αὐτονόητη) ἀντίδραση τῶν καταπιεζομένων ἀτόμων· σχεδόν ποτέ, ἐκτός ἀπό τόν ἀρχαῖο ἐλληνικό δῆμο καί ἀπό τόν δυτικοευρωπαϊκό χῶρο καί τίς προεκτάσεις του (πού σήμερα, φυσικά, ἔχουν πάρει παγκόσμιες διαστάσεις), τά καταπιεζόμενα στρώματα δέν θέτουν ὡς σκοπούς τήν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς θέσμησης. Στήν καλύτερη ἀπό τίς γνωστές περιπτώσεις ἐξεγέρσεων δούλων στήν ἀρχαιότητα, τήν ρωμαϊκή ἰδίως, ὁ στόχος τῶν ξεσηκωμένων δούλων ἦταν ἢ ἀλλαγὴ τῶν θέσεων καί τῶν ρόλων μέσα στό ἴδιο κοινωνικό σύστημα. Σέ δύο ἀπ' αὐτές τίς ἐξεγέρσεις, μιá στή Σικελία καί μιá στή Μικρὰ Ἀσία, οἱ δοῦλοι, μόλις συνέστησαν ἀνεξάρτητη κοινότητα, ἐξέλεξαν βασιλιά, ὁ ὁποῖος περιστοιχίστηκε ἀμέσως ἀπό ὑπηρέτες καί δούλους. Δηλαδή, ἡ ἐξέγερση αὐτή καταλήγει στήν ἐπανασυγκρότηση τῆς ἴδιας παλιᾶς κατάστασης χωρίς καμιá ἀλλαγὴ. Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει ὅτι ὁ βαθύτερος σκοπός ὅλης αὐτῆς τῆς κίνησης δέν ἦταν ἢ ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν, ἀλλά ἢ ἀλλαγὴ τῆς ἀτομικῆς κατάστασης τῶν ἀνθρώπων μέσα στοὺς ἴδιους θεσμούς. (Σέ ἄλλες περιπτώσεις, τό μόνο πού ἐπιδιώκουν οἱ ξεσηκωμένοι δοῦλοι εἶναι νά ξαναγυρῶσιν στήν πατρίδα τους).

3. Ἡ ἱστορία σάν δημιουργία. Ἄδυναμία τῶν αἰτιακῶν ἐξηγήσεων

Μίλησα πρὶν γιά ἀρχαία ἐλληνική δημιουργία. Ἡ λέξη δημιουργία εἶναι γιά μένα πολύ σημαντική καί κεντρική. Θεωρῶ ὅτι ἀποτελεῖ κλειδί γιά ὅλη τήν κατανόηση τῆς ἱστορίας. Ἡ θέση μου συνοψίζεται στό ἐξῆς: κάθε κοινωνία αὐτοδημιουργεῖται, αὐτοθεσμίζεται χωρίς νά τό ξέρει –καί, κατά κανόνα, καλύπτει τό γεγονός αὐτό παραπέμποντάς το σέ μιá ἐξωκοινωνική ὄντοτητα.

Τήν ιστορική δημιουργία μπορούμε νά τήν κατανοήσουμε μέ περισσότερη ἢ λιγότερη δυσκολία ἀφότου ἔχει πλέον συντελεσθεῖ. Ὅρισμένες πραγματικές συνθήκες διευκολύνουν τήν κατανόησή της χωρίς ὅμως νά κάνουν δυνατή μιὰ αἰτιακή ἐξήγησή της. Δέν μπορούμε νά βροῦμε τούς νόμους, τίς αἰτίες ἢ τίς ἀναγκαῖες καί ἱκανές συνθήκες οἱ ὁποῖες θά παρήγαγαν ὅπωςδήποτε τόν ἐβραϊκό μονοθεϊσμό τόν 12ο π.Χ. αἰ., στήν συγκεκριμένη ἐκείνη περιοχή καί μόνο, ὅπως καί μόνο σ' ἐκείνη τήν χρονική στιγμή, πράγμα πού εἶναι ἀναγκαῖο αἶτημα κάθε αὐθεντικῆς αἰτιακῆς ἐξήγησης τῶν φαινομένων.

Θά ἐξετάσω συνοπτικά τρία κεντρικά παραδείγματα αἰτιακῶν ἐρμηνειῶν τοῦ φαινομένου «ἀρχαία ἑλληνική δημοκρατία»: α. τόν γεωγραφικό προσδιορισμό, β. τόν τρόπο παραγωγῆς καί, ἰδιαίτερα, τήν ὑπαρξη δουλείας, γ. τήν ὀπλιτική φάλαγγα. Στήν συνέχεια θά ἀναφερθῶ στήν ἰδιομορφία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμού.

α. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ κερματισμένη γεωγραφική διάρθρωση τῆς χώρας, παρεμποδίζοντας τήν συγκρότηση ἐνιαίας κρατικῆς ἐξουσίας, εὐνόησε τήν δημιουργία αὐτόνομων κοινοτήτων, οἱ ὁποῖες ἐξελίχθηκαν, στήν συνέχεια, σέ δημοκρατίες.

Πάνω σ' αὐτό, δύο παρατηρήσεις:

I. Ἡ γεωγραφική διάρθρωση ἐξακολούθησε καί ἐξακολουθεῖ, ἀκόμα καί σήμερα, νά εἶναι ἴδια. Ὅμως, οὔτε σήμερα, οὔτε τό 1480 μ.Χ., οὔτε τό 1200 π.Χ. παρουσιάστηκε στό κοινωνικό-πολιτικό πεδίο φαινόμενο ἀνάλογο μέ τήν δημοκρατία τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ.

II. Τό παράδειγμα τῆς Γερμανίας, ἕως τό 1870, μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε ὅτι, ἐνῶ ἡ γεωγραφική δομή της θά διευκόλυνε τήν συγκρότηση ἐνιαίου κράτους, ἐντούτοις, ἡ χώρα ἔμεινε διηρημένη σέ μικρές ἐνότητες –γεγονός πού δέν εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐμφάνιση δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἀντίστροφα, σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις, οἱ «μικρές» πολιτικές ἐνότητες, «γεωγραφικά»

καθορισμένες ἢ ὄχι, παρέμειναν μοναρχίες ἢ ὀλιγαρχίες (π.χ. οἱ φοινικικὲς πόλεις).

Ἐπομένως, οὔτε αὐτό πού δῆθεν «ἐπιτρέπει» ἢ «ἀποκλείει» ἢ γεωγραφικὴ μορφολογία πραγματοποιεῖται ἀναγκαστικά (μικρὲς πολιτικὲς κοινότητες ἢ ἐνιαῖο κράτος), οὔτε ἢ σύσταση μικρῶν ἀνεξαρτήτων κοινοτήτων ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στήν δημοκρατικὴ ὀργάνωσή τους.

Εἶναι προφανές, νομίζω, ὅτι δέν μπορούμε νά πάρουμε στά σοβαρά τέτοιου εἴδους ἐξήγηση, ὅπως, σύμφωνα μ' αὐτά πού θά δείξω, δέν μπορούμε νά πάρουμε στά σοβαρά τήν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη στόν χῶρο κάποιων μαρξιστῶν καί ἀριστερῶν γιά τήν ὁποία

β. οἱ παραγωγικὲς σχέσεις καί ἰδιαίτερα ἢ ὑπαρξη δουλείας ἐξηγοῦν τήν ἀρχαία ἑλληνικὴ δημοκρατία.

Δουλεία ὑπῆρχε, ἀσφαλῶς. Ὑπῆρχε συγκεκριμένη ἀντίληψη γιά τό ποιό εἶναι καί ποιό πρέπει νά εἶναι τό πολιτικό ὑποκείμενο, δηλαδή ὁ πολίτης ὡς ἄτομο πού ὀφείλει καί μπορεί νά μετέχει «κρίσεως καί ἀρχῆς». (Ὁ Ἄριστοτέλης, ἀπ' τόν ὁποῖο προέρχεται ἡ φράση αὐτή, προτάσσει τήν «κρίση», δηλαδή τήν συμμετοχή στήν δικαστικὴ ἐξουσία, τῆς «ἀρχῆς», δηλαδή τῆς συμμετοχῆς στήν κυβέρνηση· κι αὐτό γιατί στήν Ἀθήνα τοῦ τετάρτου αἰῶνα, στό καθεστῶς πού γνωρίζει καί μέσα στό ὁποῖο ζεῖ ὁ ἴδιος, ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τείνει πράγματι νά γίνει ἢ πρώτη, γιατί ἔχει τήν δυνατότητα νά ἐπικυρώσει ἢ νά ἀναιρέσει στήν πράξη ἀκόμα καί ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται, φυσικά, γιά λαϊκά κι ὄχι γιά ἐπαγγελματικά δικαστήρια).

Ἄν, ἀναφερόμενος στήν δουλεία, θέλει νά πεῖ κανεὶς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὁ δῆμος, οἱ δημοκρατικὲς πόλεις ἔμειναν σέ μιὰ ἀντίληψη τοῦ ποιός εἶναι ἢ δέν εἶναι πολίτης ἀπαράδεκτα αἰενή γιά μᾶς, νομίζω ὅτι θά μᾶς βρεῖ ὅλους σύμφωνους. Ἀλλά δέν συζητᾶμε αὐτό. Συζητᾶμε ἂν ἢ δουλεία ἦταν ἀναγκαία καί ἰκανὴ συνθήκη γιά νά ὑπάρξει δημοκρατία. Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι δέν ἦταν καν ἰκανὴ συνθήκη. Δουλεία δέν ὑπῆρχε μόνο στήν

Ἐπίθνη. Ἐνθούσε στήν Ἐσία. Πού εἶναι ἡ δημοκρατία στήν Ἐσία; Δουλεία ὑπῆρχε καί στήν Ρώμη, ὅπου, παρά τήν πάλη τῶν πληθειῶν ἐναντίον τοῦ θεσμισμένου καθεστῶτος, οὐδέποτε ὑπῆρξε πραγματική δημοκρατία. Ἡ Ρώμη, ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος, ἔμεινε μιά ὀλιγαρχία. Ἡ πάλη τῶν πληθειῶν κατόρθωσε νά περιορίσει λίγο τήν ἐξουσία τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, πού ἔμειναν πάντοτε κυρίαρχες, καί, κυρίως, νά τροποποιήσῃ τήν μορφή αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ἡ ρίζα τῆς βίας καί νοθείας κατά τίς ψηφοφορίες, πού τόσο πολύ χαρακτηρίζει τήν δική μας πολιτική ζωή, δέν βρίσκεται στήν ἀρχαία Ἐλλάδα ἀλλά στήν Ρώμη: τό ἐκλογικό σῶμα ἦταν ὀργανωμένο κατά τέτοιο τρόπο καί ἡ παρέμβαση τῶν πατρικίων ἦταν τέτοια, ὥστε, κατ' ἀνάγκη, καί οἱ πληθεῖοι ἀκόμα ψήφισαν τοὺς ὑποψηφίους τῆς ἀριστοκρατίας. Καί οὔτε κάνει κανεῖς τόν κόπο νά μάς πεῖ γιατί, στήν ἴδια τήν Ἐλλάδα, μέ τήν δουλεία, ὑπάρχουν πόλεις –κατ' ἐξοχήν, φυσικά, παράδειγμα ἡ Ἐπίθνη– πού φθάνουν στήν δημοκρατία, κι ἄλλες –Σπάρτη– πού γίνονται ὀλοένα καί περισσότερο ὀλιγαρχικές. Ἐπί ὅλες τίς χῶρες τοῦ ἀρχαίου κόσμου πού γνωρίζουν τήν δουλεία (δηλαδή περίπου ὅλες) μία μόνο δημιούργησε τήν δημοκρατία. Συνεπῶς, ἡ δουλεία οὔτε ἀναγκαῖα οὔτε ἱκανή συνθήκη εἶναι.

Σημειωτέον ὅτι, στό σημεῖο αὐτό, παρατηρεῖται μιά περίεργη συμμαχία μαρξο-αριστεριῶν καί ἀντιδραστικῶν. Καί οἱ δύο δέχονται ὅτι ὑπῆρξε πράγματι δημοκρατία στήν Ἐπίθνη, π.χ., γιά 30.000 πολῖτες ἐπί τρεῖς αἰῶνες περίπου, ἡ ὁποία καί ἄφησε ἔργα τεράστια καί θαυμαστά σέ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἔργα πού ἐπέζησαν μέχρι σήμερα. Ἐπί ἡ δουλεία ἦταν ἀναγκαῖα προϋπόθεση αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ποιά πολιτικά συμπεράσματα μπορούμε νά θγάλουμε ἐμεῖς σήμερα; Καταλαβαίνει κανεῖς ἄριστα ποιά πολιτικά συμπεράσματα θγαίνουν ἀπ' τήν σκοπιά τῶν ἀντιδραστικῶν. Ἐπί γιά τοὺς μαρξιστές;

Ἐνας σχεδόν ἄγνωστος σήμερα ἀλλά σημαντικός Γερ-

μανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος του ΧΙΧου αι. (λέω άγνωστος γιατί πολλοί τον παπαγαλίζουν αλλά ελάχιστοι τον καταλαβαίνουν), λεγόμενος Κάρολος Μάρξ, τά ηξερε όλα αυτά πολύ καλά και έγραφε στο *Κεφάλαιο* ότι ή πραγματική κοινωνικο-οικονομική βάση της αρχαίας δημοκρατικής πολιτείας ήταν ή κοινότητα των ανεξάρτητων μικροπαραγωγών και όχι ή δουλεία. "Όταν μέσα στην έλληνική πόλη εμφανίζονται οί πρώτες τάσεις του Δήμου νά πολεμήσει την όλιγαρχία και την άριστοκρατία, οί πόλεις δέν ζουν από την δουλεία. Πρόκειται για άγροτικές περιοχές, όπως ο κάμπος του Λεωνιδίου, περίπου αυτόρκεις από την άποψη της γεωργικής καλλιέργειας, πού εκτείνονται γύρω από τό άστυ, την όχυρωμένη πόλη μέ τούς τεχνίτες, τίς αρχές, τό πολιτικό κέντρο και ένα μέρος των ναών (ένω ένα άλλο μέρος στην ύπαιθρο όριοθετεί την επικράτεια).

Μερικοί, και μερικοί μόνο από τούς οίκους πού συγκροτούν αυτόν τον συνολικά εργαζόμενο πληθυσμό, διαθέτουν ένα, δύο ή τρεις δούλους. "Όταν γίνεται ή μεγάλη δημοκρατική επανάσταση στην 'Αθήνα, υπό την ήγεσία του Κλεισθένη (508-506), ή κοινωνία δέν στηρίζεται ούτε καν οικονομικά στην δουλεία, αλλά στην εργασία των ανεξάρτητων μικροπαραγωγών: άγροτών, τεχνιτών, εμπόρων.

γ. 'Η τρίτη αίτιακή εξήγηση στηρίζεται στο φαινόμενο της *όπλιτικής φάλαγγας*. Θεωρεί ότι ή δημοκρατία αποτελεί προέκταση στον πολιτικό χώρο του νέου αυτού τρόπου διεξαγωγής του πολέμου, όπου ή μάχη δέν είναι «σειρά μονομαχιών» (πρβλ., π.χ., την *Ιλιάδα*), αλλά σύγκρουση δύο πειθαρχημένων και ένοποιημένων συνόλων όπλιτών, και τό μάχιμο σώμα δέν περιορίζεται στους ευγενείς ίππείς, αλλά περιλαμβάνει τό σύνολο των πολιτών συντεταγμένων σε φάλαγγα. Τό φαινόμενο αυτό, όμως, δέν προέρχεται από την εφαρμογή κάποιας τεχνολογικής ανακάλυψης. 'Ο όπλισμός του όπλίτη της φάλαγγας δέν διαφέρει σε τίποτα ούσιώδες απ' τον όπλισμό του μονο-

μάχου ἥρωα. Ἡ ἐπινόηση τῆς φάλαγγας εἶναι κοινωνική (καί ὄχι τεχνική), καί μάλιστα κοινωνικο-πολιτική: προϋποθέτει τήν φαντασιακή κοινωνική (πολιτική) σημασία τῆς ἰσότητος τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν ὡς πολεμιστῶν, τήν πραγμάτωσή της στήν ἐνότητα καί ἀλληλεξάρτηση τῶν ὀπλιτῶν τῆς φάλαγγας, τήν ἐξαφάνιση τοῦ «μονομάχου ἥρωα». Μέ ἄλλα λόγια: ἡ ἐπινόηση τῆς φάλαγγας ὄχι μόνο δέν «ἐξηγεῖ» τίποτα, ἀλλά δέν μπορεῖ, ἡ ἴδια, νά ἐρμηνευθεῖ παρά σάν ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς δημιουργίας τῆς πόλης.

Ἐνα ἄλλο φαινόμενο ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι ὁ ἑλληνικός ἀποικισμός. Ὁ πρῶτος ἀποικισμός τῆς Ἰωνίας ἀρχίζει τόν 11ο αἰ. π.Χ. Ὁ δεύτερος ἐκτείνεται στά παράλια ὅλης τῆς Μεσογείου, ἀλλά ἰδίως στή νότιο Ἰταλία καί τήν Σικελία. Οἱ παλαιότερες ἀποικίες του χρονολογοῦνται ἀπό τό 770 ἤ 760 π.Χ., εἶναι, δηλαδή, σύγχρονες περίπου μέ τήν συλλογή τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν εἶναι ὁ μόνος λαός πού κάνει ἀποικίες. Ὑπάρχει, ὅμως, ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, πού τίς διακρίνει ἀπό τίς ἀποικίες τῶν ἄλλων λαῶν. Οἱ ἀποικίες τῶν Φοινίκων, π.χ., μεταφέρουν αὐτούσια τούς νόμους τῆς μητροπόλεως, ὅπως καί οἱ ἀποικισμοί τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων, μετά τήν διασπορά, μεταφέρουν αὐτούσια τόν νόμο τοῦ Ἰεχωῦβά, καθώς καί τόν παραδοσιακό τρόπο ζωῆς.

Ἀντίθετα, τόσο οἱ πρῶτες, ὅσο καί οἱ δεύτερες ἑλληνικές ἀποικίες, ἰδρύνονται ἐπιλέγοντας κάθε μία δικούς της νόμους ἢ δικό της νομοθέτη, ἐπιφορτισμένο μέ τή σύνταξη τῶν νόμων πού ταιριάζουν κατά περίπτωση.

Ἡ σχέση τῆς δημοκρατικῆς δημιουργίας μέ ὀρισμένα φαινόμενα πού παρουσιάζονται ἀπ' τήν πρώτη στιγμή, ὅπως ἡ φάλαγγα ἢ οἱ ἀποικίες, εἶναι, κατ' ἀρχήν, σχέση νοημάτων καί μᾶς παραπέμπει στήν ἐξέταση τῶν νέων σχημάτων, παραστάσεων καί σημασιῶν τοῦ κόσμου πού ἔρχονται νά ἀντικαταστήσουν τά παλιά.

4. Ἡ ἑλληνική σύλληψη τοῦ κόσμου: κεντρικές φαντασιακές σημασίες

Ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας εἶναι κάθε φορά θέσμιση ἑνός μάγματος κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν, πού μποροῦμε καί πρέπει νά καλέσουμε *κόσμο* φαντασιακῶν σημασιῶν.¹

Εἶμαι ὑποχρεωμένος, δυστυχῶς, ἐδῶ, νά περιοριστώ σέ κάποιες κεντρικές ιδέες, βιαστικά διατυπωμένες:

α. Ἡ ἐρμηνεία πού εἶχε παλιότερα ἐπικρατήσει καί διαδοθεῖ γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο καί ἄνθρωπο, σάν κόσμο καί ἄνθρωπο ἀρμονίας καί μέτρου, εἶναι παιδαριωδῶς ἀφελής, εἰδυλλιακή προβολή δυτικῶν σχημάτων καί νοσταλγιῶν τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα. Ἡ ἀρμονία καί τό μέτρο γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνες δέν εἶναι δεδομένα, ἀλλά προβλήματα καί σκοπός –πού ἤ πραγματοποιήσῃ τους εἶναι πάντα ἀδέβαιη καί ἐπισφαλής σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀνθρώπινη ζωή.

β. Κεντρική γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική σύλληψη εἶναι ἡ ιδέα τοῦ *Χάους*. Γιά τόν Ἡσίοδο (*Θεογονία*, στίχος 116), τό σύνολο τῶν ὄντων (θεοί καί ἄνθρωποι, «πράγματα», «φαινόμενα» καί «δυνάμεις») γεννιέται ἀπό τό χάος, δηλαδή ἀπό τό τίποτα, τό κενό, τό μηδέν (*χαίνω*): *ἦ τοι μὲν πρῶτιστα Χάος γένητ'*. Αὐτό τό Χάος δέν ἔχει σχέση μέ τήν πολύ μεταγενέστερη ἔννοια τοῦ χάους ὡς συμφυροῦ, κυκεῶνα, γενικευμένης ἀ-ταξίας. Ἐντούτοις ὅμως, στήν ἴδια τήν *Θεογονία* ὑπάρχει ἕνα ἔσχατο μέρος ἡ βάθος, μιά ἀνάποδη τοῦ κόσμου, πού εἶναι Χάος μέ τήν μεταγενέστερη ἔννοια: ὁ ποιητής τοῦ δίνει, συμβατικά καί συμβολικά, τό ὄνομα *Τάρταρος* (στίχοι 717-720, 722-723, 724-730, 731-735). Οἱ «ρίζες» τοῦ κό-

1. «Ἡ κοινωνία κάνει νά ὑπάρξει ἕνας κόσμος σημασιῶν καί ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀναφερόμενη σ' ἕνα τέτοιο κόσμο», Κ. Καστοριάδης, *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, ἐκδ. Ράππας, Ἀθήνα 1981, σελ. 499.

σμου –«τῆς γῆς καί τῆς στεῖρας θάλασσας»– βγαίνουν ἀπ' αὐτό τό τεράστιο κιούπι, πού τό στόμα του τό ζώνει «τριπλή νύχτα». Οἱ «ρίζες» τοῦ κόσμου –κόσμος=τάξη–, ἢ «ἄλλη του ὄψη» εἶναι αὐτός ὁ τερατώδης χῶρος. Σέ τούτη μόνο τήν ὄψη (ὅπου ζοῦμε καί ἐμεῖς) βασιλεύει –πρός τό παρόν– ὁ Ζεὺς, καί τήν κάνει νά εἶναι κατά κάποιον τρόπο κόσμος.

γ. Ὁ κόσμος δέν εἶναι καμωμένος γιά τούς ἀνθρώπους οὔτε ἐνδιαφέρεται γι' αὐτούς. Γενικότερα, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ἀντίληψη γιά τήν ζωή, δέν ὑπάρχει καμιά ὑπερβατική ἐξωκοσμική δύναμη πού νά ἐνδιαφέρεται γιά τούς ἀνθρώπους, ἀκόμα λιγότερο, νά τούς «ἀγαπάει». Οἱ θεοί ἐπεμβαίνουν μόνο ἂν κάποιος τούς ζημιώσει ἢ ἀσεβήσει εἰς βάρος τους κλπ. Ἐξάλλου, καί οἱ ἴδιοι οἱ θεοί δέν εἶναι παντοδύναμοι, ὑπόκεινται σέ μιᾶ ἀπρόσωπη Μοίρα, ἢ ὁποῖα ἔφερε πρῶτα τόν Οὐρανό, ἔπειτα τόν Κρόνο κι ἔπειτα τόν Δία. Ὁ Προμηθεῖας, στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου, μηνύει στόν Δία μέσω τοῦ ἀγγελιαφόρου του Ἑρμῆ ὅτι:

*Νέον νέοι κρατεῖτε καί δοκεῖτε δή
ναίειν ἀπενθῆ πέργαμ'· οὐκ ἐκ τῶν δ' ἐγώ
δισσοῦς τυράννους ἐκπεσόντας ἠσθόμην;
Τρίτον δέ τόν νῦν κοιρανοῦντ' ἐπόψομαι
αἴσχιστα καί τάχιστα*

[Νέοι, νέαν ἐξουσία κατέχετε καί νομίζετε πώς κατοικεῖτε ἀπροσπέλαστα ἀπ' τόν πόνο παλάτια· μήπως δέν εἶδα μέχρι τώρα τήν καθαίρεση δύο τυράννων; Ἔτσι καί τόν τρίτο, τόν σημερινό ἀφέντη θά δῶ νά πέφτει πολύ ἄσχημα καί πολύ σύντομα].

Προμηθεύς Δεσμώτης, στίχ. 955-959

δ. Τοῦλάχιστον μέχρι τό τέλος τοῦ 5ου αἰώνα –κι αὐτή εἶναι ἡ ἐποχή πού μέ ἐνδιαφέρει: 8ος-5ος αἰώνας– γιά τήν ἀρχαία ἐλληνική ἀντίληψη, ἢ μετά θάνατον ζωή ἢ

δέν ὑπάρχει ἢ, ἂν ὑπάρχει, εἶναι πολύ χειρότερη ἀπ' τὴν ἐπίγεια ζωὴ. Αὐτό λέγεται σαφῶς στήν Ὀδύσσεια, στή Νέκυια (λ, 488), ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς συναντᾷ τὴ σκιά τοῦ νεκροῦ Ἀχιλλεῦα στὸν Ἅδη, ἢ ὁποῖα καί τοῦ λέει:

*Μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίος πολὺς εἶη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθίμενοισιν ἀνάσσειν.*

[Τό θάνατο μὴ μοῦ παινεύεις λαμπρέ Ὀδυσσεῦα.
Καλύτερα τὴν γῆ νά δουλεύω ὑποτακτικός κάποιου
φτωχοῦ χωριάτη μέ λίγο βίος,
παρά να βασιλεύω σ' ὄλους αὐτούς τούς σθησμένους νε-
κρούς].

Ὀδύσσεια λ488-491

Αὐτός εἶναι, λοιπόν, ὁ νόμος τῆς ὑπάρξεως τοῦ εἶναι: νόμος γενέσεως καί φθορᾶς, ἐπιστροφῆς στό χάος, ἂν μπορῶ νά πῶ, καί ἀναδημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπό τό χάος. Ἡ ἰδέα ἐνός ἱστορικοῦ νόμου, ἐγγυητῆ μιᾶς ἰδανικῆς κοινωνίας, εἶναι ἰδέα ἄγνωστη στοὺς Ἕλληνες, ὅπως ἄγνωστος εἶναι ὁ μεσσιανισμός ἢ ἡ δυνατότητα ἐξωκοσμικῆς φυγῆς. Ἡ θεώρηση αὐτὴ ἐμπνέει μιὰ στάση, σύμφωνα μέ τὴν ὁποῖα ὅ,τι εἶναι νά γίνει θά γίνει ἐδῶ. Ὅ,τι δέν γίνεται ἐδῶ, δέν γίνεται γιά μᾶς, δέν μᾶς ἀφορᾷ, γίνεται ἄλλοῦ, μεταξύ θεῶν, ἢ γίνεται στίς ρίζες τοῦ χάους. Τό σημαντικό γιά μᾶς γίνεται ἐδῶ, ἐξαρτᾶται ἀπό μᾶς κι ἐμεῖς θά τό κάνουμε. Δέν θά τό κάνει οὔτε ὁ Θεός, οὔτε ἡ ἱστορική ἀναγκαιότητα, οὔτε καμιὰ πολιτική διεύθυνση, κάτοχος τῆς ἐπιστημονικῆς σοφίας ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Θά τό κάνουμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι – ἂν γίνεται, κι ἂν μᾶς ἀφήσει ἡ Μοίρα – ἢ δέν μπορεῖ νά γίνει. Καί αὐτό ἐν γνώσει μας ὅτι ὑποκείμεθα στὸν ἴδιο νόμο πού διέπει καί τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, νόμο γενέσεως καί φθορᾶς.

Τό χάος τό ἔχουμε καί μέσα μας μέ τὴν μορφή τῆς

ὑβρεως, δηλ. τῆς ἄγνοιας ἢ ἀδυναμίας ἀναγνωρίσεως τῶν ὀρίων τῶν πράξεών μας· διότι, βεβαίως, ἂν τὰ ὄρια ἦσαν σαφῆ καὶ ἀναγνωρίσιμα ἐκ τῶν προτέρων, δέν θά ὑπῆρχε ὑβρις, θά ὑπῆρχε ἀπλῶς παράβαση ἢ ἀμάρτημα, ἔννοιες χωρὶς κανένα βάθος.

Αὐτό εἶναι ἐξάλλου κι ἓνα ἀπ' τὰ μαθήματα τῆς τραγωδίας, ἢ ὁποία συνδέεται ἄμεσα μέ τήν φιλοσοφία καί τήν γονιμοποιεῖ. Σάν πολιτικός θεσμός ἢ τραγωδία εἶναι θεσμός αὐτοπεριορισμοῦ. Ὑπενθυμίζει διαρκῶς στούς Ἀθηναίους πολίτες ὅτι ὑπάρχουν ὄρια ἄγνωστα ἐκ τῶν προτέρων στό δρῶν ὑποκείμενο, τό ὁποῖο ἐνεργεῖ ὑπεύθυνα ἀναλαμβάνοντας τούς κινδύνους τῶν πράξεών του. Κανείς δέν μπορεῖ νά τοῦ τά ὑποδείξει ἐκ τῶν προτέρων. Μόνο του πρέπει νά τά καταλάβει ἢ νά τά διαισθανθεῖ.

Αὐτές τίς ἰδέες τίς ὀνομάζω κεντρικές φαντασιακές σημασίες. Ἀποτελοῦν τρόπο σημασιοδότησης τῆς πραγματικότητας, τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τοῦ κόσμου. Τίς συναντᾶμε ἀπό τήν καταβολή, ἀπό τήν ἀρχική σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπό τόν Ὀμηρο ἤδη καί ἀπό τήν μυθολογία. Ἡ σημασία τῆς διαδοχῆς Οὐρανοῦ, Κρόνου, Διός, ὅπως περιγράφεται ἀπό τόν μύθο, ἐκφράζει τήν ἴδια αὐτή φιλοσοφική ἀντίληψη πού προσπάθησα νά διατυπώσω περιληπτικά. Γι' αὐτό καί θά μπορούσε νά πεῖ κανείς ὅτι ὑπάρχουν πολλές καί ὠραῖες μυθολογίες, μιά ὅμως εἶναι ἀληθινή: ἡ ἀρχαία ἑλληνική. Ἀληθινή μέ τήν ἔννοια ὅτι ὅλοι οἱ μύθοι της ἔχουν ἓνα σημασιακό ὑπόβαθρο, μέσα στό ὁποῖο κατοπτρίζεται ἡ ἴδια μας ἡ ζωή καί κάθε ἀνθρώπινη ζωή.

Ὁ ἑλληνικός κόσμος κτίζεται πάνω στήν ἐπίγνωση ὅτι δέν ὑπάρχει φυγή ἀπό τόν κόσμο κι ἀπό τόν θάνατο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνητός. Στό σημεῖο αὐτό θά τολμήσω νά διορθώσω ἓνα μεγάλο Ἑλληνα ποιητή, τόν Ἀνδρέα Ἐμπειρίκο. Στό ποίημά του «Εἰς τήν ὁδόν τῶν Φιλελλήνων», ὁ Ἐμπειρίκος τελειώνει μέ τήν εὐχή: *νά γίνῃ [...]* *πανανθρώπινη, ἡ δόξα τῶν Ἑλλήνων, πού πρῶτοι, θαρρῶ, αὐτοί, στόν κόσμο ἐδῶ κάτω, ἔκαμαν οἴστρο τῆς*

ζωῆς τόν φόβο τοῦ θανάτου. Ἐγώ θά ἔλεγα: ἔκαμαν οἷστρο τῆς ζωῆς τήν γνώση τοῦ θανάτου.

Ὁ φόβος τοῦ θανάτου διακατεῖχε παντοῦ καί πάντοτε ὄλους τούς θνητούς. Ἴσως αὐτός μᾶς ἐμποδίζει κι ἐμᾶς σήμερα, ὅπως ἐμπόδισε πολλές φορές στό παρελθόν τούς ἀνθρώπους, νά ἔχουμε τόν ἀπαιτούμενο οἷστρο γιά τήν ζωή μας, νά ἔχουμε δηλαδή τήν ἐπίγνωση ὅτι εἴμαστε πραγματικά θνητοί, καί ὅ,τι ἔχουμε νά κάνουμε, ἂν γίνεται, θά γίνει ἐδῶ, ἀπό μᾶς, καί ἐδῶ θά τό κάνουμε, ἐμεῖς.

5. Ἐσωτερική σχέση δημοκρατίας καί φιλοσοφίας

Ἡ πόλις δημιουργεῖται κατά τόν 8ο αἰ. Μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα, ἀπό τήν στιγμή αὐτή παρατηρεῖται μιά καταπληκτική δημιουργία, πού καλύπτει ὄλους τούς τομεῖς τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Στό διάστημα αὐτό τοποθετεῖται καί ἡ τελική διαμόρφωση τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, καθώς καί ὁ Ἡσίοδος.

Στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., περί τό 680-670, γράφει ὁ μέγας λυρικός ποιητής Ἀρχίλοχος, τοῦ ὁποίου δυστυχῶς λίγα ἀποσπάσματα σώζονται. Μεταξύ αὐτῶν, τό καταπληκτικό καί ἀδιανόητο γιά ὁποιαδήποτε ἄλλη κοινωνία:

*Ἄσπιδι μέν Σαίϊών τις ἀγάλλεται, ἦν παρὰ θάμνῳ
ἐντός ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων·
ψυχὴν δ' ἐξεσάωσα. Τί μοι μέλλει ἀσπίς ἐκείνη;
ἐρρέτω· ἐξαῦτις κτήσομαι οὐ κακίῳ.*

(ἀπόσπασμα 13)

[Τήν ἀσπίδα μου κάποιος Σάιος χαίρεται, αὐτήν πού ὀλοκαίνουρια παράτησα κοντά σ' ἓνα θάμνο ἄθελά μου· ἔσωσα ὅμως τήν ζωή μου. Τί μέ νοιάζει ἡ ἀσπίδα μου ἐκείνη; χαλάλι· καλύτερη θέ ν' ἀγοράσω ἄλλη].

Καί αὐτό λέγεται ἀνοιχτά καί συμβάλλει στήν δόξα τοῦ Ἀρχίλοχου, σέ μιά κοινωνία σάν τήν ἑλληνική ὅπου ἡ προσωπική ἀνδρεία καί ἡ στρατιωτική τιμή ἦταν πολύ ψηλά τοποθετημένες. Εἶναι δυνατόν νά φαντασθεῖ κανεῖς Ἑβραῖο ἢ Χριστιανό, ὅχι ἀπλῶς νά γράφει: «Τί κι ἂν σκούπισα τήν μύτη μου μέ τήν Βίβλο; Θά βρῶ ἄλλοῦ καλύτερο ἀντίτυπο», ἀλλά καί νά γίνεται διάσημος σάν ποιητής μέ τόν στίχο αὐτό;

Ἀπό πολύ νωρίς, ἀπό τήν ἀρχή της ἀσφαλῶς, αὐτή ἡ πολιτική κοινότητα ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι δέν μπορεῖ νά διατηρηθεῖ σάν κοινότητα ἂν οἱ πολῖτες πού τήν ἀποτελοῦν δέν τήν ὑπερασπίζονται. Συνεπῶς, τιμᾶ ἰδιαίτερα τό θάρρος καί τήν ἀνδρεία. Τό καταπληκτικό, ὅμως, εἶναι ὅτι, ταυτόχρονα, δίνει στόν ποιητή τήν δυνατότητα νά λέει ἐλεύθερα: «Τί κι ἂν παράτησα τήν ἀσπίδα μου, ἔσωσα τήν ζωή μου, καλύτερη θέ νά ἔβρω ἄλλη».

Ἡ ἀμφισβήτηση, τῆς ὁποίας βλέπουμε ἐδῶ τίς πρώτες καταβολές, εἶναι ἡ κοινή ρίζα καί τῆς δημοκρατίας καί τῆς φιλοσοφίας. Ὅπως τόνισα ἤδη ἀρχίζοντας, ἡ ἀμφισβήτηση τῶν νόμων, μέ τήν τρέχουσα σημασία τοῦ ὄρου, ἐκφράζεται μέ τήν ἐρώτηση: Ποιός εἶναι κύριος; Ποιός ἄρχει τῆς πόλεως; Ὁδηγεῖ στήν κοινωνική πάλη ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας καί ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν δημοκρατία. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς θεσμισμένης κοινωνικῆς παράστασης γιά τόν κόσμο παίρνει τήν μορφή τῆς φιλοσοφικῆς ἐρώτησης. Θέτει τό ἐρώτημα: Τί εἶναι κόσμος; Τί σημαίνει ὅταν λέμε ὅτι κάτι εἶναι; Ποιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό εἶναι καί τό φαίνεσθαι; Τί εἶναι ἀλήθεια καί τί ἀπλῶς γνώμη;

Ὁ Θαλῆς, ἀπό τούς πρώτους πού ἔθεσαν τά ἐρωτήματα αὐτά καί προσπάθησαν νά δώσουν ἀπάντηση, χωρίς νά χαρακτηρίζει σάν μυθεύματα τίς μέχρι τότε ἰσχύουσες πεποιθήσεις, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι καμωμένος ἀπό ἓνα στοιχεῖο, πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει: ὕδωρ. Ἀκολουθεῖ ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ ὁποῖος (πολύ σωστά κατά τήν γνώμη μου), λέει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι καμωμένος ἀπό ἓνα

στοιχείο: τό ἄπειρο (ὄχι μέ τήν ἔννοια τοῦ ποσοτικοῦ ἀπείρου, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀπροσδιόριστου).

Γεννιέται ἔτσι ἡ φιλοσοφία, αὐτή ἡ ἀπέραντη καί διηνεκῆς ἀναζήτηση. Ἡ γέννησή της εἶναι ἀξεχώριστη ἀπ' τό καταπληκτικό ἄνοιγμα πού συντελεῖται μέσα στήν ἀρχαία ἑλληνική κοινωνία, μέ τήν ἀμφισβήτηση τῶν παραδοσιακῶν παραστάσεων καί τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν. Τόν μοναδικό της χαρακτήρα τόν χρωστáει ἀκριβῶς σ' αὐτό τό μοναδικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο δημιουργεῖται.

Πολλοί ἔχουν ἐπισημάνει ὅτι ὑπάρχουν κι ἄλλες φιλοσοφίες ἐκτός ἀπό τήν ἑλληνική. Πράγματι, καί στίς Ἰνδίες καί στήν Κίνα ὑπῆρξε ἕνός εἶδους φιλοσοφία. Σωστά, ὅμως, ἀπάντησαν ἄλλοι ὅτι φιλοσοφία, μέ τήν πραγματική ἔννοια, μόνο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρξε, ἀπ' ὅπου καί ξεκίνησε. (Ἄποψη πού ἔχει ἄλλο βάρος ὅταν προέρχεται ἀπό δυτικούς καί ἄλλο ὅταν προέρχεται ἀπό ἄτομα πού ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι πρέπει νά ξαναπάρουμε τήν Πόλη).

Τά ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τήν ἄποψη αὐτή εἶναι πολλά καί ποικίλα, στήν πλειοψηφία τους σχετικά μέ τό περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας. Κατά τήν δική μου γνώμη, τό βασικό ἐπιχείρημα ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἡ φιλοσοφία στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ἦταν φιλοσοφία πολιτῶν πού συζητοῦν στήν ἀγορά μέ ἄλλους πολίτες, ἐνώ ἡ φιλοσοφία στίς Ἰνδίες καί στήν Κίνα ἔμεινε φιλοσοφία ἱερατείου, ἡ φιλοσοφία αὐλικῶν καί μανδαρίνων. Ἡ ἀμοιβαία γονιμοποίησή τοῦ πολιτικοῦ κινήματος μέ τήν φιλοσοφική ἐρώτηση εἶναι τό στοιχείο ἀκριβῶς πού χαρακτηρίζει ὅλη αὐτή τήν ἐποχή καί σφραγίζει τήν μοναδικότητα καί τῆς δημοκρατικῆς πόλης καί τῆς φιλοσοφίας πού ἀναπτύσσεται στό πλαίσιο της. Ἀπό τή μιά, οἱ φιλόσοφοι ἀπασχολοῦνται μέ πολιτικά ἐρωτήματα (αὐτό φαίνεται ἤδη στόν Ἡράκλειτο π.χ.), καί ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἴδια ἡ πολιτική ζωή ἀναγκάζει, κατά κάποιον τρόπο, τίς ἀναζητήσεις νά πάνε βαθύτερα. Δέν διερωτᾶται ἀπλῶς: Ποιός

ἄρχει; ἀλλά καί: Πῶς μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ τό ποιός ἄρχει; Ἡ συζήτηση προεκτείνεται, δηλαδή, στό θέμα τῆς νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί τῶν πολιτικῶν καθεστώτων. Εἶναι δίκαιο νά ἄρχουν οἱ ὀλίγοι ἢ οἱ πολλοί; Καί τί σημαίνει δίκαιο; Συναντᾶ ἐπομένως τήν φιλοσοφική ἐρώτηση: Τί σημαίνει δίκαιο καί τί δικαιοσύνη; Ἐρώτηση πού ἔχει τόν ἴδιο χαρακτήρα μέ τήν ἀρχική φιλοσοφική ἐρώτηση: Τί καί πῶς εἶναι ὁ κόσμος;

6. Ἡ αὐτοθέσμιση

Ἡ ἀνάδυση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων μέσα στήν ἀρχαία δημοκρατική πόλη (ἕνας μεγάλος ἀριθμός πόλεων γίνονται δημοκρατικές ἀπό τόν 8ο ὡς τόν 4ο αἰ., σχεδόν ὅλες δέ συνταράσσονται ἀπό τήν πολιτική πάλη, ἐκτός ἀπό τήν Σπάρτη πού εἶναι εἰδική περίπτωση) προκαλεῖ μιᾶ τεράστια κίνηση αὐτοθέσμισης τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀναθεωρεῖ ἐκ βάθρων τόσο τήν πολιτική της ζωή ὅσο καί τήν παράσταση πού ἔχει τοῦ κόσμου.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ αὐτοθέσμιση δέν συνίσταται σέ μιᾶ συγκεκριμένη καί τελειωτική πολιτική μορφή ἡ ὁποία διαμορφώνεται μιᾶ γιά πάντα. Ἡ πολιτική ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, ἀπό τίς καταβολές της (δηλαδή, ἀπό τήν στιγμή πού οἱ κληρονομικοί ἄρχοντες ἀντικαθίστανται ἀπό ἐκλεγόμενους, ἀρχικά ἀνάμεσα ἀπό τά μέλη τῆς ἀριστοκρατίας καί μέ ἰσόβια θητεία, στή συνέχεια, γιά δέκα χρόνια κλπ.) μέχρι τήν φάση πού περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στήν *Ἀθηναίων Πολιτεία*, (γύρω στά 340 π.Χ.), δηλαδή λίγο πρὶν νά καταλύσει ἡ μακεδονική κυριαρχία τήν ἀνεξαρτησία τῆς πόλεως, εἶναι μιᾶ πολιτική ἱστορία συνεχοῦς δημιουργίας. Ἡ αὐτοθέσμιση δέν εἶναι κατάσταση, εἶναι διαδικασία πού ἐκφράζεται σάν δραστηριότητα μεταβολῆς τῶν «βασικῶν», «καταστατικῶν», «συνταγματικῶν» νόμων (τῆς πολιτείας δηλαδή) καί ἄλλων θεσμῶν, ὄχι ὅλων συλλήβδην καί ταῦτοχρο-

νως, αλλά σταδιακά, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις περιστάσεις.

Ὁ Ἀριστοτέλης (τοῦ ὁποίου, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, οἱ πολιτικές ιδέες ἔχουν ἐμπνεύσει πολλές ἀνοησίες στούς διάφορους σχολιαστές) λέει, ἀναφερόμενος στήν ἐποχή του:

Ἀπάντων γάρ αὐτός αὐτόν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον, καί πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καί δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμός ἐστιν ὁ κρατῶν. Καί γάρ αἱ τῆς βουλῆς κρίσεις εἰς τόν δῆμον ἐληλύθασιν. Καί τοῦτο δοκοῦσι ποιεῖν ὀρθῶς· εὐδιαφθορώτεροι γάρ [οἱ] ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καί κέρδει καί χάρισιν.

Ἀθηναίων Πολιτεία ΧLI,2

[Διότι ὁ δῆμος ἔγινε ὁ ἴδιος κύριος τῶν πάντων, καί τά πάντα διοικεῖ μέ τά ψηφίσματα καί μέ τά δικαστήρια ὅπου ὁ ἴδιος κατέχει τήν ἐξουσία. Πράγματι, καί οἱ ἀποφάσεις πού ἦταν ἄλλοτε στήν ἀρμοδιότητα τῆς βουλῆς περιῆλθαν στά χέρια τοῦ δήμου. Καί σ' αὐτό φαίνεται νά ἔχουνε πράξει σωστά· διότι εὐκολότερα διαφθείρονται μέ τά κέρδη καί μέ τίς χάριτες οἱ ὀλίγοι παρά οἱ πολλοί].

Δοκοῦσι ποιεῖν ὀρθῶς : ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ μόνος φιλόσοφος μέ φρόνηση, δέν λέει ὅτι ὁ λαός εἶναι ἀδιάφθορος. Πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά διαφθαρεῖ μέ τίς χάριτες καί μέ τά ὀφέλη (ἢ μέ τίς προεκλογικές ὑποσχέσεις), λέει, ὅμως, ὅτι διαφθείρεται δυσκολότερα ἀπό τούς ὀλίγους: *εὐδιαφθορώτεροι γάρ [οἱ] ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καί κέρδει καί χάρισιν.*

Μιά ἀπό τίς πιό καταπληκτικές στιγμές αὐτῆς τῆς διαδικασίας αὐτοθέσμισης εἶναι ἡ περίφημη μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη (508-506). Γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία βλέπουμε ἕνα πολιτικό κίνημα, τό ὁποῖο δέν ἀντιμετωπίζει τήν ρύθμιση τῆς κοινωνίας ἀπό τήν ὁποία προέρχεται σάν κάτι δεδομένο πού ἐπ' οὐδενί λόγῳ μπορεῖ νά θιγεῖ, ἀλλά σάν ὕλη πολιτικῆς δράσης, πού μπορεῖ καί πρέπει νά μεταβληθεῖ προκειμένου νά θεσπιστοῦν νέες, πρόσφορες πολιτικές μορφές.

Ἦ Ο Κλεισθένης ἀναδιοργανώνει τίς φυλές τῆς Ἀττικῆς. Ἦ Ἀπό τέσσαρες τίς κάνει δέκα. Καί, ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, θά μπορούσε νά τίς κάνει δώδεκα, ὅποτε καί ὁ χρόνος πρυτανείας κάθε φυλῆς θά συνέπιπτε μέ τόν ἡμερολογιακό μήνα. Δέν τό κάνει, ὅμως, γιατί, στήν περίπτωση αὐτή, ἡ νεοσύστατη φυλή θά συνέπιπτε μέ τήν παλαιά τριτῦ (τρίτον τῆς παλαιᾶς φυλῆς, ἄρα δωδέκατον τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ), καί οἱ πολιτικο-κοινωνικές ὁμάδες θά ἔμεναν οἱ ἴδιες. Προκειμένου νά κάνει κοινή συνείδηση τήν ριζική ἀλλαγῆ καί ἀναδιοργάνωση, ἀνακατατέμνει (πολιτικά: ὄχι οἰκιστικά, δέν εἶναι Πόλ-Πότ) τούς πολίτες σέ δέκα φυλές καί διαιρεῖ τό πολιτικό ἡμερολόγιο σέ ἰσάριθμους μῆνες (35 ἢ 36 ἡμερῶν). Μέ τόν τρόπο αὐτό δείχνει ὅτι ὅλη ἡ κοινωνική ζωή, ὡς ἓνα σημεῖο (διότι, φυσικά, δέν πρόκειται γιά τήν πλήρη ἀναδιοργάνωση τῶν πάντων), μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο πολιτικῆς δράσης.

7. Ἦ ὁ δῆμος

Κύριο χαρακτηριστικό τῆς δημοκρατικῆς διαδικασίας εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ δῆμος βάζει τόν ἑαυτό του στό κέντρο τῶν πάντων. Ἦ Ὅλοι οἱ ἀθηναῖκοί νόμοι ἀρχίζουν μέ τήν φράση: «ἔδοξε τῇ βουλῇ καί τῷ δήμῳ». Αὐτό μᾶς ἐπισημαίνει ὅτι τό ψήφισμα πού ἀκολουθεῖ δέν προέρχεται ἀπό κάποια «ἐπιστημονική» ἀνάλυση οὔτε ἀπό ἡλεκτρονικό ὑπολογιστή. Ἦ Ἀποφασίστηκε γιατί ἔτσι φάνηκε σωστό, ἔδοξε, στόν δῆμο.

α. Ποίός εἶναι ὁ δῆμος;

Ἦ ὁ δῆμος ἀποτελεῖται ἀπό τό σύνολο τῶν ἐνηλίκων ἀρρένων ἐλευθέρων Ἀθηναίων. Ἦ Ἀσφαλῶς, γιά μᾶς ὑπάρχουν σ' αὐτόν τόν ὄρισμό πράγματα ἀπαράδεκτα. Ἦ Ὑπάρχει τό «ἐλευθέρων», πού ἀποκλείει τούς δούλους; Ἦ Ὑπάρχει τό «ἀρρένων», πού ἀποκλείει τίς γυναῖκες. Τό «ἐνηλίκων» εἶναι πιά προβληματικό διότι μᾶς παραπέ-

μπει ἀμεσότερα σ' ἓνα βασικό ζήτημα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καί τῆς πολιτικῆς πράξεως: τό ζήτημα τῆς ἰδρυτικῆς στιγμῆς κατά τήν ὁποία ἓνα σῶμα ἀποφασίζει ὅτι: «ἐμεῖς εἴμαστε οἱ κυρίαρχοι καί ἐμεῖς ὀρίζουμε ἐπίσης ποιοί ἄλλοι συμμετέχουν σ' αὐτή τήν κυριαρχία». Τό ζήτημα αὐτό πάντοτε θά ὑπάρχει. Ἐμεῖς, ἢ ἐγώ τοῦλάχιστον, σήμερα, λέμε ὅτι κάθε ἐνήλικο ἄτομο πρέπει νά συμμετέχει μέ ἀπολύτως ἴσα δικαιώματα σ' ὅλες τίς πολιτικές ἐξουσίες. Πρόκειται γιά θέση πού ἐμεῖς διατυπώνουμε σχετικά μέ τήν συγκρότηση τοῦ κυρίαρχου σώματος καί ἡ ὁποία δέν ἀποδεικνύεται οὔτε γεωμετρικά οὔτε μέ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἐπιστημονικό τρόπο. Πρόκειται γιά θέση πολιτική, τήν ὁποία ὑπεύθυνα ἀποφασίζουμε καί υἱοθετοῦμε, ἐν γνώσει μας ὅτι δέν ἐξαλείφει ὅλα τά προβλήματα πού ὑπάρχουν.

Ἀκόμα καί στήν πιό ἐλεύθερη, αὐτόνομη, διεθνιστική κοινωνία θά πρέπει νά ἀποφασίζεται ἡ σύνθεση τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. Θά πρέπει, π.χ., νά ἀποφασίζεται ἂν στίς δημοτικές ἐκλογές μιᾶς πόλεως θά ἔχει δικαίωμα ψήφου, ὅποιοςδήποτε βρίσκεται στήν πόλη αὐτή, τήν στιγμή τῶν ἐκλογῶν. Ἐάν ὄχι, ποιό εἶναι τό ἐλάχιστο ὄριο χρόνου διαμονῆς μετά ἀπό τό ὁποῖο θά ἔχει κανείς τό δικαίωμα νά ψηφίζει; Αὐτό θά πρέπει νά ὀρισθεῖ ἀπό τήν κοινότητα, ἡ ὁποία καί θά ἐπωμισθεῖ τίς εὐθύνες καί τίς συνέπειες τοῦ ὀρισμοῦ. Ἡ ἄποψη «εἶμαι ἀνθρώπινο ὄν καί ψηφίζω σέ μιά κοινωνία ὅπου δέν ὑπάρχουν διακρίσεις», μπορεῖ νά καταλήξει, καί καταλήγει, στό ἀντίθετο ἀπ' αὐτό πού θά ἤθελε νά εἶναι. Ὁ θεσμός τῆς ἐκλογῆς διακωμωδεῖται ἂν ὁ ὅποιοςδήποτε, χωρίς καμιά προϋπόθεση, καμιά συμμετοχή στήν πολιτική ζωή τῆς ὀμάδας γιά τήν ὁποία πρόκειται, καμιά πιθανότητα νά ὑποστει τίς συνέπειες τῆς ψήφου του, ψηφίζει. Ψηφίζω, σημαίνει συμμετέχω πλήρως σέ μιά συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα, ἡ ὁποία καί πρέπει κατά κάποιο τρόπο νά ὀριοθετεῖται. Δέν εἶναι δυνατό ὅλα τά δισεκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς νά ἀποφασίζουν μαζί καί ταῦτο-

χρόνως για όλα τα θέματα, όπουδήποτε κι αν εμφανίζονται αυτά. Θα πρέπει να υπάρχει κάποια διαίρεση σε μικρότερες κοινότητες και κάποιο καταστατικό που θα ρυθμίζει τα θέματα που τις αφορούν και θα όρίζει ποιό είναι τό πολιτικό σώμα και από ποιά ηλικία και μετά συμμετέχει κανείς σ' αυτό. (Γιατί να είναι τά είκοσι ένα χρόνια ή τά δεκαοκτώ, όπως άπεφάσισε ή δεξιά στην Γαλλία κατεβάζοντας τό όριο ένηλικιώσεως;). Ούτως ή άλλως θα πρέπει να παρθει κάποια άπόφαση ή όποία δέν επιδέχεται άπόδειξη και είναι, ως ένα σημείο, αυθαίρετη.

β. Κατά ποιό τρόπο άσκει ό δήμος τήν έξουσία:

Τήν άσκει ως άμεση δημοκρατία, δηλαδή χωρίς «άντιπροσώπους».

Πρίν άρχίσουν οί πολιτικοί φιλόσοφοι να συζητούν για τήν πολιτική διαίρεση τών έξουσιών, ό Θουκυδίδης είχε όρίσει μέ μία φράση ποιές είναι οί τρεις βασικές πολιτικές έξουσίες. "Όταν θέλει να χαρακτηρίσει μία πόλη ως έλεύθερη, τήν άποκαλει: «αυτόνομο, αυτόδικο, αυτοτελή».

I. *Αυτόνομος*, σημαίνει ότι δίνει ή ίδια στον έαυτό της τούς νόμους της. Μπορεί να πει κανείς ότι, στην περίοδο τής άθηναϊκής δημοκρατίας, ή Έκκλησία του δήμου άποφασίζει μέ τά ψηφίσματά της, και, μετά από συζήτηση στη βουλή τών πεντακοσίων, μέ τούς νόμους και, ιδίως, μέ τούς βασικούς καταστατικούς νόμους. "Όπως ρητά λέει ό Άριστοτέλης, τόν 4ο αϊ., τά πάντα κατ' ουσίαν άποφασίζονταν μέ τά ψηφίσματα τής Έκκλησίας του Δήμου.

II. *Αυτόδικος*, σημαίνει ότι τά δικά της δικαστήρια άποφασίζουν για όλες τις άμφισβητήσεις που είναι δυνατόν να προκύψουν. Πρέπει να υπογραμμιστει στο σημείο αυτό ότι τά δικαστήρια στην Άθήνα δέν ήταν επαγγελματικά. Οί δικαστές ήταν κληρωτοί. 'Η ιδέα επαγγελματία δικαστη ή φαινόταν σ' ένα άρχαίο Έλληνα έξωφρενική. Άπό τις 30.000 ένηλικούς Άθηναίους

κληρώνονταν κάθε χρόνο 6.000 ἐνδεχόμενοι δικαστές, μ' ἓνα πολύπλοκο σύστημα, τό ὁποῖο διαρκῶς βελτιωνόταν, μέ σκοπό νά ἐξαλειφθεῖ κάθε δυνατότητα ἀπάτης, παρέμβασης ἢ ἐπηρεασμοῦ τῶν 501, 1.001 ἢ 1.501, οἱ ὁποῖοι, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως, ἀπάρτιζαν τό συγκεκριμένο δικαστήριον. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἓνα τυχαῖο δεῖγμα τοῦ λαοῦ, πού νομοθέτησε ψηφίζοντας ἓνα νόμο, καλεῖται, ὑπό τήν ιδιότητα τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, νά τόν ἐφαρμόσει. Ἔτσι, δέν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά θεωρηθεῖ ὅτι ἓνας δεδομένος νόμος ψηφίστηκε μέ σκοπό νά παρθεῖ μιά συγκεκριμένη ἀπόφαση.

III. *Αὐτοτελής*, πού εἶναι καί τό πιό σημαντικό, σημαίνει ὅτι ἡ πόλις αὐτοκυβερνεῖται, μέ τήν πραγματική ἔννοια τῆς *κυβερνητικῆς ἐξουσίας* καί λειτουργίας, πού μεταφράζεται, μεταξύ ἄλλων, καί στό γεγονός ὅτι οἱ βασικές ἀποφάσεις τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς κοινότητος, εἴτε ἐσωτερικῆς εἴτε ἐξωτερικῆς φύσεως, παίρνονται ἀπό τήν Ἐκκλησίαν τοῦ δήμου: πόλεμος, εἰρήνη, συμμαχίες, δημόσια ἔργα, ἀνέγερση τοῦ Παρθενῶνα, κλπ. Στό σημεῖο αὐτό ἔχω νά κάνω δύο παρατηρήσεις:

— Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τήν *ποιότητα τῶν ἀποφάσεων*: Τήν ἐποχή τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὁ Δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἀπάρτιζεται ἀπό 30.000 ἐνηλίκους. Κατά τήν γνώμη μου, ὅπως καί πολλῶν ἄλλων φυσικά, ἡ συμμετοχή στίς συνελεύσεις ἦταν πολύ μεγάλη, παρὰ τίς ἀποστάσεις πού ἔπρεπε νά διανύσουν οἱ ἀγρότες τῆς Ἀττικῆς. Πιθανότατα, τό ἥμισυ ἢ καί τά $2/3$ τῶν πολιτῶν ἦταν παρόντες ὅταν ἐπρόκειτο νά συζητηθοῦν πολύ σοβαρά θέματα στήν Ἐκκλησίαν. Ἐπί δύο περίπου αἰῶνες, ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου, δηλ. οἱ τεχνίτες καί οἱ ἀγρότες πού τήν συγκροτοῦν, πῆρε ἀποφάσεις, ἀπό τίς ὁποῖες τά $9/10$ ἦταν ἀπολύτως σωστές. Πῆρε, βεβαίως, καί ἐγκληματικές, ὅπως ἡ καταδίκη τῶν στρατηγῶν τῆς ναυμαχίας στίς Ἀργινοῦσες. Πῆρε καί ἐσφαλμένες, ὅπως ἡ ἐκστρατεία στήν Σικελία, πού εἶναι ὁμως, γιά τήν ἐποχή ἐκείνη, τό ἀντίστοιχο τῆς ἀποστολῆς ἀνθρώπου στή σελήνη. Πῆρε

καί ἄριστες, ὅπως ἡ κατασκευή στόλου, ἰδέα καί συμβουλή τοῦ Θεμιστοκλή, πού ὁδήγησε στήν νίκη τῆς Σαλαμίνας. Σχετικά μέ τίς δύο αὐτές τελευταῖες ἀποφάσεις, πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἀνήκουν σέ μιά κατηγορία πού ἐμεῖς σήμερα, ἐν τῇ βλακείᾳ μας, ἀναθέτουμε σέ τεχνικούς, στῶν ὁποίων τήν κρίση καί μόνο ἐπαφιόμαστε. Αὐτές τίς ἀποφάσεις τίς πῆρε ὁ Δῆμος.

— Ἡ δεύτερη ἀφορᾶ τόν αὐτοτελή χαρακτήρα τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας.

Ἡ σημερινή πολιτική καί νομική φιλοσοφία παρουσιάζει σάν βασικές λειτουργίες τῆς κρατικῆς ἐξουσίας τήν νομοθετική, τήν δικαστική καί τήν ἐκτελεστική. Αὐτό εἶναι ἓνα εἶδος ἀκούσιας ἀπάτης ἢ ψεύδους, δεδομένου ὅτι ἀποσιωπᾶται ἔτσι μιά βασική ἐξουσία, ἡ κυβερνητική, ἡ ὁποία ἐπ' οὐδενί λόγῳ μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ «ἐκτελεστική». Ὅταν μιά κυβέρνησις κυβερνᾷ, μέ κανένα τρόπο δέν ἐκτελεῖ. Ὅταν κηρύττει ἓνα πόλεμο, π.χ., δέν ἐκτελεῖ νόμους, μέ τήν ἔννοια πού ὁ τμηματάρχης β' ἐκτελεῖ ἓνα νόμο συγκεκριμενοποιώντας λεπτομέρειες πού ὁ νομοθέτης δέν μποροῦσε νά καθορίσει. Ὅταν μιά κυβέρνησις προκαλεῖ ἓνα πόλεμο, κάνει πολιτική, δηλαδή κυβερνᾷ (καλῶς ἢ κακῶς εἶναι ἄλλο θέμα). Ὅταν μιά κυβέρνησις διαμορφώνει, προτείνει καί κάνει τήν Βουλή νά ψηφίσει ἓνα προϋπολογισμό, τότε κυβερνᾷ. Πρόκειται ἐδῶ γιά τήν πραγματική κυβέρνησις τῆς πολιτικῆς κοινότητος καί γιά τήν πραγματική ἐξουσία, ἡ ὁποία, κατά κάποιον τρόπο, δέν ὑπάρχει οὔτε στά σύγχρονα νομικά συγγράμματα, οὔτε καί στήν σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, ὀνομάζεται δέ ταπεινά (καί ἀπατηλά) ἐκτελεστική. Ἡ ἐκτελεστική ἐξουσία δέν εἶναι καν ἐξουσία, εἶναι μιά τρέχουσα διοίκησις τῶν πραγμάτων, ἡ ὁποία, κατά μέγα μέρος, στήν ἀρχαία Ἀθήνα εἶχε ἀνατεθεῖ σέ δούλους. Θά τολμοῦσα νά πῶ ὅτι ἂν ζούσαμε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ διοικητής τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος θά ἦταν ἐνδεχομένως κάποιος ἐπιδέξιος δούλος Φοῖνιξ, Σύριος ἢ καί Ἑλληνας, πού, οὔτως ἢ ἄλλως, δέν θά ἐθεωρεῖτο σημα-

ντικό πρόσωπο γιατί ή δουλειά του θά ήταν άπλώς έκτελεστική.

Όλα αυτά, βέβαια, δέν σημαίνουν ότι στην άμεση δημοκρατία δέν υπάρχουν αρχές ή, άκόμα, παρόλο ότι ή λέξη μπορεί νά πειράζει, άρχοντες: πολίτες, δηλαδή, οί όποιοι έχουν μιά συγκεκριμένη επίσημη άποστολή όρισμένης χρονικής διάρκειας μέ συγκεκριμένα καθήκοντα καί μέ αντίστοιχα δικαιώματα.

Κατά τό μέγιστο μέρος, οί άρχοντες κληρώνονται. Οί ελάχιστοι πού εκλέγονται, φυσικά, όχι μόνο είναι υπεύθυνοι, αλλά (άλλη έλληνική δημιουργία) είναι ανακλητοί κατά τήν διάρκεια τής εξουσίας τους, όπως, π.χ., οί στρατηγοί. Άν ή Έκκλησία βρει βάσιμη μιά κατηγορία έναντίον κάποιου άρχοντα, τότε αυτός μπορεί νά καθαιρεθει από τό αξίωμά του.

8. Σύγκριση μέ τήν νεότερη αντίληψη

Έχουμε εδώ τρεις τουλάχιστον βασικές διαφορές από τήν νεότερη ή τήν σύγχρονη αντίληψη.

α. Η αντιπροσώπηση

Οί αρχαίοι δέν γνωρίζουν τήν υποκριτική καί άπατηλή έννοια τής αντιπροσωπείας του λαού, όπως δέν τήν γνωρίζουν καί οί μεγάλοι νεότεροι πολιτικοί φιλόσοφοι συμπεριλαμβανομένου καί του Ρουσσώ. Για τούς αρχαίους, τό ζήτημα δέν εμπαινε καν, ό δέ λόγος είναι έμφανής. Από τήν στιγμή κατά τήν όποία, άμετάκλητα καί για όρισμένο χρονικό διάστημα (π.χ. πέντε χρόνια), αναθέτει κανείς τήν εξουσία σε όρισμένους ανθρώπους, έχει μόνος του άλλοτριωθει πολιτικά. Ο Ρουσσώ έγγραφε για τούς Άγγλους (γιατί τότε ή Άγγλία μόνο είχε κοινοβούλιο): Οί Άγγλοι νομίζουν ότι είναι έλεύθεροι, επειδή εκλέγουν τούς βουλευτές τους· είναι έλεύθεροι μιά μέρα στά πέντε χρόνια. Στο σημείο αυτό ό Ρουσσώ είναι, βέβαια, μάλλον ένδοτικός, διότι, φυσικά, ούτε μιά μέρα

στά πέντε χρόνια δέν εἶναι ἐλεύθεροι: αὐτό πού σκέφτεται κανείς, οἱ ἐπιλογές πού κάνει αὐτή τή μέρα ἔχουν ἤδη καθοριστεῖ (καί πολύ περισσότερο στή σημερινή ἐποχή) ἀπό τά προηγούμενα πέντε χρόνια: ἀπό τόν ἐκλογικό νόμο, ἀπό τά ὑπάρχοντα κόμματα, τούς ὑποψήφιους κλπ.

Ἐπάρχει, στό σημεῖο αὐτό, μιά βασική πολιτική ἀλλοτρίωση, πού οἱ ἀρχαῖοι δέν εἶχαν κἀν ἀντιμετωπίσει ὡς πολιτική δυνατότητα, δεδομένου ὅτι θεωροῦσαν πώς κανείς δέν μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύσει τόν πολίτη στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου. Μ' ἄλλα λόγια, δέν ὑπῆρχε αὐτή ἡ θεολογική ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ κυρίαρχη ὑπόσταση τοῦ λαοῦ, μετά ἀπό μιά μυστηριώδη χημική διαδικασία, συμπυκνώνεται μιά Κυριακή καί, μέσω ἐπιφοιτήσεως, βρίσκει σκῆνωμα σέ 300 ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι τήν διατηροῦν καί τήν μεταφέρουν ἐνσαρκώνοντάς τήν γιά πέντε χρόνια μέχρι, ξαφνικά, στά πέντε χρόνια ἀπάνω, νά ξαναδιαλυθεῖ μέσα στόν λαό πού τήν ξανασυμπυκνώνει καί τήν μεταφέρει στούς 300 κ.ο.κ.

β. Οἱ ἐκλογές

Τό δεύτερο χαρακτηριστικό μπορεῖ νά φανεῖ παραδοξολογία καί ἴσως ἐρεθίσει μερικούς –τόσο τό καλύτερο ἄλλωστε. Γιά τούς ἀρχαίους, ἡ ἀρχή καί ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας δέν εἶναι καθόλου αὐτό πού νομίζουμε ἐμεῖς σήμερα, δηλαδή οἱ ἐκλογές.

Εἶναι ἡ ψῆφος, βεβαίως, (ψήφιζαν, ναί ἢ ὄχι, γιά τά διάφορα θέματα). Δέν θεωροῦσαν ὅμως ὅτι οἱ ἀρχοντες ἐκλέγονται. Ἐκτός ἀπό ὀρισμένες ἐξαιρέσεις, στίς ὁποῖες ἤδη ἀναφέρθηκα, οἱ ἀρχοντες ἀναδεικνύονται μέ κληρο. Ἐκτός ἀπό τόν Ἡρόδοτο μέχρι καί τόν Ἀριστοτέλη, θεωροῦσαν (καί ἐφιστῶ τήν προσοχή στό σημεῖο αὐτό) ὅτι οἱ ἐκλογές εἶναι θεσμός ἀριστοκρατικός. Κι ἄν τό καλοσκεφθεῖ κανείς, τό πράγμα εἶναι προφανές. Ἐκλέγει κανείς αὐτούς πού θεωρεῖ ἀριστους, ἐνῶ, ταυτόχρονα, κάθε ὑποψήφιος προσπαθεῖ νά πείσει τούς ἐκλογεῖς ὅτι εἶναι ἀριστος. Βέβαια ἡ λέξη ἀριστος ἔχει διπλή σημασία (τήν

σημασία τῆς καταγωγῆς καί τήν σημασία τῆς ἐγγενοῦς ἀξίας τοῦ ἀτόμου). Ἀλλά γιά τούς ἀρχαίους, ἡ ἐκλογή εἶναι, κατά κύριο λόγο, ἀρχή ἀριστοκρατική.

Στό σημεῖο αὐτό ὑπηρεῖται καί ἓνα ἄλλο κεφαλαιῶδες θέμα, τό θέμα τῆς ἀρμοδιότητος. Γιά τήν ἀρχαία ἐλληνική ἀντίληψη, δέν ὑπάρχουν ἀρμόδιοι στόν πολιτικό τομέα· ἡ γνώμη ὄλων βαραίνει τό ἴδιο. Δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη ἢ τέχνη –μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ἔννοια τοῦ ὄρου– τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἡ γνώση τῆς ὁποίας νά ἐπιτρέπει στούς κατόχους της νά θεωροῦνται καλύτεροι ὡς κυβερνῆται. Στά πεδία ὅπου ἀναμφισβήτητα ἀπαιτεῖται τέχνη ἢ εἰδικές γνώσεις, οἱ Ἀθηναῖοι διεξάγουν ἐκλογές. Ἐκλέγουν, π.χ., κάθε χρόνο δέκα στρατηγούς σέ στρατιωτικά ἀξιώματα. Σ' αὐτό τό πεδίο μπαίνει πραγματι ζήτημα ἐπιλογῆς τοῦ ἀρίστου, ὁ ὁποῖος καί διακρίνεται ἀπ' ὅ,τι ἔχει ἤδη κάνει, ἀπ' ὅλη του τήν συμπεριφορά κλπ. Δεδομένης βέβαια τῆς σημασίας πού εἶχε τότε ὁ πόλεμος, οἱ στρατηγοί παίζουν, κατά κάποιο τρόπο, πολιτικό ρόλο.

Σημασία, ὅμως, ἔχει ἡ ἀρχαία ἐλληνική ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ζήτημα ἀναδείξεως μέ ἐκλογή μπαίνει μόνο ὅπου ὑπάρχει τεχνική ἀρμοδιότητα, ὅποτε καί ἔχει νόημα νά διαλέξει κανεῖς τόν καλύτερο τεχνίτη.

Ἐμφανίζεται, ἐπομένως, τό ἐρώτημα: Ποιός εἶναι ὁ ἀρμόδιος νά διαλέξει τόν καλύτερο τεχνίτη; Εἶναι καταπληκτικό ὅτι, τόσο γιά τήν κοινή γνώμη τῶν πολιτῶν, ὅσο καί γιά τόν πῖο ἀντιδραστικό καί κατ' ἐξοχήν ἀντιδημοκρατικό φιλόσοφο, δηλαδή τόν Πλάτωνα, ἡ ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, πού διαρκῶς ἐπανέρχεται, εἶναι ἡ ἴδια: Ὁ ἀρμόδιος νά διαλέξει τόν καλύτερο τεχνίτη δέν εἶναι ἓνας ἄλλος τεχνίτης ἀλλά αὐτός πού χρησιμοποιεῖ τό προϊόν τῆς ἐργασίας του. Ὁ καβαλάρης εἶναι ὁ ἀρμόδιος νά ἐκφέρει γνώμη γιά τόν καλύτερο πεταλωτή ἢ σαμαρτζή καί ὄχι ἓνας ἄλλος πεταλωτής. Συνεπῶς, αὐτός πού ἐνδείκνυται νά διαλέξει τόν καλύτερο πολιτικό, εἶναι αὐτός πού χρησιμοποιεῖ τίς πολιτικές του ἱκανότητες,

δηλαδή ο λαός. Κρίνοντας από τό αποτέλεσμα, δηλαδή τις επιλογές πού κάνανε οί 'Αθηναῖοι, καταλαβαίνει κανείς ὅτι κάποιο δίκιο ὑπάρχει στήν ἰδέα αὐτή. Διάλεξαν ἄνθρώπους σάν τόν Θεμιστοκλῆ καί τόν Περικλῆ, βράβευσαν τραγωδίες σάν τήν 'Αντιγόνη κλπ.

γ. Τό κράτος

Τό τρίτο σημείο πού πρέπει νά θιγεῖ εἶναι ἡ περίφημη ἔννοια τοῦ κράτους. Ἡ ἀρχαία ἑλληνική πόλις δέν μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ κράτος μέ τήν ἔννοια πού ἔχει ὁ ὅρος αὐτός σήμερα, δηλαδή τήν ἔννοια ἑνός μηχανισμοῦ ἀνεξάρτητου καί ξέχωρου ἀπό τήν κοινωνία. Ἡ ἀρχαία ἑλληνική κοινότητα εἶναι πόλις, πολιτεία καί ὄχι κράτος. "Όταν οί Νεοέλληνες, μέ τήν βοήθεια τῶν προστάτιδων δυνάμεων καί τῶν Βαυαρῶν, ἔφτιαξαν τό σύγχρονο ἑλληνικό κράτος, πήρανε τήν λέξη αὐτή ἀπό τά ἀρχαῖα ἑλληνικά ὅπου δηλώνει, ἀπλῶς καί ὀρθότατα, τήν ὠμή θία.

Οί ξένοι φιλόλογοι, καί ἰδίως οί Γερμανοί, μεταφράζοντας τήν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα μέ τόν τίτλο *Der Staat*, δημιουργοῦν τεράστια παρεξήγηση. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ '39 οί Waffen-SS ἐδημοσίευσαν μιά γερμανική μετάφραση τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ, τοῦ ὑψηλότερου δημοκρατικοῦ κειμένου πού ἔχει ποτέ γραφεῖ. Στήν μετάφραση αὐτή, ἡ ἀντικατάσταση τῆς λέξεως «πόλις» ἀπό τήν λέξη «Κράτος» ἀρκεῖ γιά νά κάνει τό κείμενο περίπου ναζιστικό. Λέει ὁ Περικλῆς: «οί ἄνθρωποι αὐτοί θυσίασαν τόν ἑαυτό τους γιά τήν πόλη». Τί εἶναι ἡ πόλις; Σύμφωνα μέ τόν Θουκυδίδη: «ἄνδρες γάρ πόλις», πόλις εἶναι οί 'Αθηναῖοι. Ἐπομένως, ἡ φράση τοῦ Περικλῆ σημαίνει ὅτι οί ἄνθρωποι αὐτοί θυσίασαν τόν ἑαυτό τους γιά τούς ἄλλους, γιά τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητας. Αὐτό στά γερμανικά ἀποδίδεται μέ τό: «θυσίασαν τόν ἑαυτό τους γιά τό κράτος».

Το ἴδιο καί μέ τό περίφημο βιβλίο τοῦ Ἀριστοτέλη πού ἀνακαλύφθηκε τόν ΧΙΧ αἰ., τήν Ἄθηναίων Πολιτεία. Καθηγητές πανεπιστημίου, ἑλληνιστές πού ξέρουν ἑλλη-

νικά εκατό φορές καλύτερα από μένα, μεταφράζουν: *Ἡ Πολιτεία τῶν Ἀθηναίων*, λάθος στοιχειῶδες, γιὰ τό ὅποιο θά ἔπρεπε νά ἀπορρίπτεται πρωτοετής φοιτητής καί τό ὅποιο ὀφείλεται, φυσικά, σέ προβολή σχημάτων τῆς ἐποχῆς τῶν μεταφραστῶν. Γιὰ τούς ἀρχαίους Ἕλληνες δέν ὑπάρχει Πολιτεία τῶν Ἀθηναίων. Ἀθῆναι εἶναι γεωγραφική ἔκφραση. Ἡ πόλη εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι. Ἄνδρες γάρ πόλις. Ὁ Θουκυδίδης δέν μιλάει ποτέ γιὰ Ἀθήνα ἢ καί γιὰ ὅποιαδήποτε ἄλλη πόλη. Ὅταν πρόκειται γιὰ τήν πόλη λέει: οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Κορίνθιοι, οἱ Μυτιληναῖοι. Λέει: Ἀθήνα, Κόρινθος κλπ. ὅταν πρόκειται γιὰ τόν τόπο. Ἡ πόλις δέν εἶναι γεωγραφικός προσδιορισμός. Πρίν ἀπό τήν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, ἀπελπισμένος ὁ Θεμιστοκλῆς γιατί οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες δέν δέχονται τά ἐπιχειρήματά του νά δοθεῖ ἡ μάχη στό μέρος αὐτό ἀπειλεῖ λέγοντας: ἐμεῖς (πού ἔχουμε τά περισσότερα καράβια) θά φύγουμε καί θά φτιάξουμε μιά ἄλλη πόλη ἄλλοῦ, στήν Ἰταλία. Μέ αὐτό ἐννοεῖ ὅτι ἡ Ἀθήνα θά εἶναι ἐκεῖ πέρα, ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶναι ἐκεῖ πού εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι καί ὄχι οἱ Ἀθηναῖοι ἐκεῖ πού εἶναι ἡ Ἀθήνα. Κι ὅμως, ἕνας Θεός ξέρει ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν συνδεδεμένοι μέ τήν γῆ τους. Θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ὡς τούς μόνους αὐτόχθονες Ἕλληνες, θεωροῦσαν ὅτι εἶχανε φυτρώσει μέσα ἀπό τήν γῆ. Ἡ ἐδαφική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς κοινότητος εἶναι σύγχρονη ἀντίληψη. Ἀρχίζει στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους καί κορυφώνεται μέ τήν φεουδαρχία.

Θά σταματήσω ἐδῶ, ἂν καί θά εἶχα πολλά νά προσθέσω. Θά προσπαθήσω μόνο, συνοψίζοντάς τους σέ λίγες φράσεις, νά κάνω σαφέστερους τούς λόγους γιὰ τούς ὁποίους ὅλα αὐτά διατηροῦν μιά ἐξαιρετική ἐπικαιρότητα.

Θά ὑπενθυμίσω ὅτι κάθε φορά πού ξεκίνησε ἕνα πραγματικά δημοκρατικό πολιτικό κίνημα στούς τελευταίους αἰῶνες –κι αὐτό ἰσχύει κατ' ἐξοχήν γιὰ τίς ἀρχές τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος– ξαναεφεῦρε, ξαναεπινόησε,

ξαναδημιούργησε μερικές από τις βασικές ιδέες για τις οποίες μιλήσαμε σήμερα.

Ἡ ἰδέα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας βρίσκεται σαφῶς στήν ἀμερικάνικη ἐπανάσταση τοῦ 1776. Τά Town Hall Meetings, δηλαδή οἱ συνελεύσεις ὅλων τῶν πολιτῶν, οἱ ὅποιοι ἀποφασίζουν ἀπό κοινοῦ γιά τήν συμμετοχή στόν πόλεμο ἐναντίον τῶν Ἄγγλων, γιά τούς φόρους, γιά τό Σύνταγμα τῆς Πολιτείας ἢ τῆς Ὁμοσπονδίας, ἔχουν τεράστια σημασία. Ἀκόμα καί σήμερα, ὁ θεσμός αὐτός διατηρεῖ μιά κάποια ζωτικότητα στήν σύγχρονη Ἀμερική, μέ τήν μορφή τῆς ἄμεσης συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στίς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν μονάδων αὐτοδιοίκησης.

Πολύ περισσότερο συναντᾶ κανεῖς τό στοιχεῖο αὐτό στούς κανονισμούς πού θέσμισαν τά ἀγγλικά συνδικάτα τά πρῶτα πενήντα ἢ ἐξήντα χρόνια τῆς ὑπάρξεώς τους. Τά μέλη τῶν συνδικάτων κατελάμβαναν ἐκ περιτροπῆς ὅλες τίς ὑπεύθυνες θέσεις. Ὁχι μόνο δέν ὑπῆρχαν μόνιμοι ἀρχηγοί –τούς ὁποίους ἀργότερα πολύ σωστά ὀνομάζουμε γραφειοκράτες τῶν συνδικάτων– ἀλλά δέν ὑπῆρχαν κἄν ἐκλεγόμενοι. Οἱ ἐπικεφαλῆς θήτευαν ἐκ περιτροπῆς.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Λένιν, σ' ἓνα ἀπ' τά νεανικά του ἔργα, χαρακτηρίζει αὐτό τόν τρόπο ὀργάνωσης σάν πρωτόγονη δημοκρατία. Στή συνέχεια, στό *Κράτος καί Ἐπανάσταση*, ὅπου ὑπεραμύνεται τρόπον τινά τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, τόν ἀποκαλεῖ, ἀκριβῶς, ἄμεση δημοκρατία καί τόν ἐπαινεῖ. Ἡ τρίτη φάση τοῦ δράματος εἶναι, φυσικά, αὐτό πού ἔκανε ὁ ἴδιος μετά ἀπό τόν Ὀκτώβρη, ὅπου οὔτε ἄμεση, οὔτε ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία ὑπάρχει· ἀλλά αὐτό βέβαια εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία.

Δεύτερο στοιχεῖο: ἡ ἀνακλητότητα. Ἡ ἀνακλητότητα τῶν ὑπευθύνων ἦταν ἓνας ἀπό τούς θεσμούς τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ –γιά τόν ὅποιο καί τήν ἐπαίνεσε ὁ Μάρξ. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε ὑπεύθυνος εἶναι ἀνακλητός διαρκῶς ἀπ' αὐτούς πού τόν ἐξέλεξαν, ἀσχέτως τακτῶν προθεσμιῶν ἐκλογῆς κλπ.

Τήν ἀνακλητότητα τήν συναντᾶμε ἐπίσης στήν ἀρχή τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀντιπροσώπων στά *πραγματικά σοβιέτ*, πρίν νά ὑποδουλωθοῦν τελείως στό Κόμμα. Ἰσχυσε καί στά ἐργατικά συμβούλια στήν Ἰταλία καί στήν Γερμανία τό '20-'21, ὅπως καί στήν Οὐγγαρία τό '56.

Τέλος, ἄν καί δέν χρειάζεται κἄν νά τό ὑπενθυμίσω, ἡ *αὐτοκυβέρνηση*, δηλαδή ἡ κατάργηση τῆς ἀντινομίας μεταξύ κράτους-ἀνεξάρτητου μηχανισμοῦ ἀφ' ἑνός καί κοινωνίας ἀφ' ἑτέρου, μέ τήν ἀναδημιουργία μιᾶς *πραγματικῆς πολιτικῆς κοινότητας*, μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας πού εἶναι ἱκανή νά *αὐτοκυβερνᾶται*, πού δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἕνα ἐξωτερικό μηχανισμό ἐξειδικευμένο καί ἐπιφορτισμένο μέ τό ἔργο αὐτό, ἦταν καί παραμένει ἕνας ἀπό τούς κεντρικούς σκοπούς κάθε κινήματος πού ἐπιδιώκει μιά ριζική ἀναμόρφωση τῆς σημερινῆς κοινωνίας πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς *αὐτόνομης κοινωνίας* μέσα στήν ὁποία νά ζοῦν *αὐτόνομα* οἱ ἄνθρωποι.

Συζήτηση

Ἑρώτηση: Εἶπατε πώς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πίστευαν στό χάος καί στό ἄπειρο, καί φέρατε παραδείγματα ἀπό τόν Ἡσίοδο καί τόν Ἀναξίμανδρο. Πρώτη φορά ἀκούω αὐτή τήν ἄποψη. Ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα τόσο τοῦ ἀείμνηστου Θεοδωρακόπουλου ὅσο καί ἄλλων συγγραφέων πού ὑποστηρίζουν τό ἀντίθετο. Ὑπάρχει ἐπίσης καί τό χωρίο τοῦ Πλάτωνος, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τό νά θεωρεῖ κανεῖς τόν κόσμο σάν ἄπειρο «εἶναι ἀπείρου τινός δόγμα». Ἐκτός ἀπό τόν Ἀναξίμανδρο καί τόν Ἡσίοδο κανένας ἄλλος Ἕλληνας δέν ἀγαπάει τήν ἔννοια τοῦ ἀπείρου.

Κ.Κ.: Τό ζήτημα εἶναι ὄντως πολύ σοβαρό. Κατ' ἀρχήν δέν εἶπα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες «πίστευαν» στήν ἔννοια τοῦ ἀπείρου. Εἶπα ὅτι ὑπάρχει ἓνας κεντρικός πυρήνας στήν ἀρχαία ἐλληνική σύλληψη τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι τελείως ἀντίθετος, π.χ., μέ τόν λογοκρατικό πυρήνα πού μπορεῖ νά ὑπάρχει στούς σύγχρονους.

Ἀναφέρατε τόν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων εἶναι ταῦτοχρόνως ὁ περισσότερο Ἕλληνας καί ὁ λιγότερο Ἕλληνας ἀπ' ὅλους τούς ἀρχαίους. Ἔρχεται μετά τό τέλος τῆς δημοκρατίας καί μισεῖ τήν δημοκρατία καί ὅλα ὅσα ἔγιναν μέ τήν δημοκρατία. Αὐτό εἶναι σαφές, τό γράφει καθαρά ὁ ἴδιος. Πολλά θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς γιά τόν Πλάτωνα, γιά τήν σχέση του μέ τήν ἀλήθεια καί τήν πραγματικότητα τῆς κοινωνίας τήν ὁποία εἶχε μπροστά του. Ἐγώ μιλάω γιά ὅ,τι ἔγινε ἀνάμεσα στόν 8ο καί τόν 5ο αἰώνα.

Στούς δυτικούς φιλοσόφους συναντάμε τήν ιδέα, σύμφωνα μέ τήν όποία, έπειδή ύπάρχει ένας Θεός και έπειδή ό Θεός αύτός είναι πνεύμα, κατ' ανάγκην ό κόσμος πρέπει νά είναι κατασκευασμένος κατά τρόπο α,β,γ, (Καρτέσιος, Χέγκελ κλπ.), και, κατ' ανάγκην επίσης, πρέπει νά ύπάρχει μιά σημασία τής ανθρώπινης ζωής συγγενής (μέ τήν έτυμολογική έννοια του όρου) μέ τήν συνολική ύφή του κόσμου και του Θεού που τον δημιούργησε.

Ής ξεκινήσουμε άπ' αυτό τό τελευταίο σημείο. Για τους άρχαίους Έλληνες, άπό τον Όμηρο μέχρι τους τραγικούς, δέν ύπάρχει καμιά σημασία τής ανθρώπινης ζωής. Όταν ό Σόλων συζητάει μέ τον Κροΐσο του λέει: «Μηδένα πρό του τέλους μακάριζε». Τά παραδείγματα εύτυχισμένων ανθρώπων που του δίνει άναφέρονται σέ άτομα που πέθαναν σέ μιά καλή στιγμή —ό Τέλλος ό 'Αθηναίος, ό Κλέοβις και ό Βίτων κλπ. Όταν οί γιοί του Διαγόρα νίκησαν στους Όλυμπιακούς, ένας παρευρισκόμενος λέει στον πατέρα τους: πέθανε τώρα Διαγόρα, δέν θά άνέβεις στον Όλυμπο —δηλαδή: τί περισσότερο περιμένεις άπό τήν ύπαρξη; Όλοι αύτοί οί εύτυχεϊς έπαψαν νά ζούν σέ μιά στιγμή κορύφωσης, μετά άπό τήν όποία άναποφεύκτως τά πράγματα δέν μπορούσαν παρά νά καταστραφούν. Τό δίδαγμα όλης τής τραγωδίας είναι αυτό: ή ανθρώπινη ζωή δέν έχει κανένα νόημα, ό κόσμος στον όποιο ζούμε δέν έχει καμιά σημασία, και άλλος κόσμος καλύτερος δέν ύπάρχει για μάς τους ανθρώπους. Οί προσευχές υπέρ των νεκρών, τά αναθήματα κλπ. εμφανίζονται άπό τον 4ο αϊ. και μετά.

Ή έννοια του άπείρου είναι πολυσύμαντη. Τό καταπληκτικό στους Άρχαίους Έλληνες, που εξακολουθεί νά ύπάρχει και στον Πλάτωνα και στον Άριστοτέλη, είναι ή θεώρηση του άπείρου σαν άπροσδιόριστου, ενώ αυτό που ζητάμε είναι τό πέρας. Ζητάμε τό γνωρίσιμο, τό γνωρίσιμο πρέπει νά έχει μορφή, και για νά έχει κάτι μορφή πρέπει νά έχει πέρας. Τί είναι αυτό που κατ' έξο-

χήν ἔχει πέρας; Τά μαθηματικά μεγέθη, διότι εἶναι προσδιορισμένα, τόσο οἱ γεωμετρικές μορφές ὅσο καί οἱ ἀριθμοί.

Καί ἐκεῖ ἀρχίζει τό πρόβλημα, πού ἐξελίσσεται σέ φιλοσοφικό σκάνδαλο ὅταν, μετά τό Πυθαγόρειο θεώρημα, ἀνακαλύπτεται ὅτι ἡ διαγώνιος τοῦ τετραγώνου εἶναι ἀσύμμετρον μέ τήν πλευρά του καί ὅτι ἡ σχέση τους δέν εἶναι «λογική», ρητή. Στή συνέχεια, οἱ μαθηματικοί ἀποδεικνύουν ὅτι ὄχι μόνο ἡ ρίζα τοῦ 2 ἀλλά καί τοῦ 3, τοῦ 5, ὡς τό 11, καί ἀσφαλῶς καί ἀπείρων ἄλλων ἀριθμῶν (Θεαίτητος, τοῦ Πλάτωνος), εἶναι ἄρρητοι ἀριθμοί, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τό ἄπειρο συνυπάρχει μέ τό πέρας, ἢ ὑπάρχει μέσα στό πέρας.

Ἔτσι ὁ Πλάτων, ὁ ἰδεαλιστής φιλόσοφος, ὁ Πλάτων, πού θά ἤθελε τά πάντα νά εἶναι πέρας, λέει στόν Φίληδο (16c) | γιά ὅλα τά ὄντα: «πέρας δέ καί ἀπειρίαν ἐν ἑαυτοῖς σύμφυτον ἔχόντων». Ὅλα αὐτά προσπαθοῦν κατόπιν νά τά ἐξοβελίσουν οἱ πραγματικά λογοκρατικοί, ὅπως καί οἱ θεολόγοι φιλόσοφοι.

Ἑρώτηση: *Μιλᾶτε γιά ἄμεση δημοκρατία. Πῶς εἶναι δυνατή ἡ λειτουργία της σέ κοινωνίες πού γνωρίζουν μεγάλες ταξικές καί οἰκονομικές διαφοροποιήσεις τῶν μελῶν τους; Μήπως αὐτή ἡ ἄμεση δημοκρατία, ἀντί γιά ἕνα βῆμα μπροστά, μᾶς πάει δύο βήματα πίσω; Διότι, ὅπως ξέρετε ἀπό τήν ἱστορία, ὑπῆρχαν κοινότητες καί στήν Φιλαδέλφεια καί στήν ὑπόλοιπη Ἀμερική πού προσπάθησαν νά φτιάξουν μιά τέτοια δημοκρατία ἡ ὁποία ὁμως δέν ἐπιβίωσε.*

Ἐπίσης γιά τούς κομματικούς μηχανισμούς πού δέν τούς ἀναφέρατε καί μᾶλλον τούς ἀρνεῖσθε: πῶς εἶναι δυνατόν νά προχωρήσει ἕνας κομματικός μηχανισμός χωρίς τά λεγόμενα κομματικά στελέχη; Καί ἄλλοι προσπάθησαν νά κάνουν αὐτά πού λέτε ἐσεῖς καί ἀπέτυχαν. Δέν τούς ἔδωσε σημασία ὁ λαός. Καί ἂν πραγματικά αὐτά δίνανε λύση στά προβλήματα τοῦ λαοῦ, τότε ὁ λαός θά τούς προωθοῦσε, ἀλλά δέν ὑπάρχει κανένα μέρος τοῦ

κόσμου ὅπου αὐτά πού λέτε νά ἔχουν ἀντίσει. Δηλαδή ἡ ζωή, ἡ πραγματικότητα ἔχει δείξει ποιά πράγματα πᾶνε μπροστά. Μήπως μιλάτε οὐτοπικά, μήπως πᾶμε πάλι στήν νηπιακή ἡλικία τῆς δημοκρατίας;

Κ.Κ.: Μπορεῖ νά μιλάω οὐτοπικά. Αὐτό, βεβαίως, δέν ἀποκλείεται ἐκ τῶν προτέρων γιά κανένα. Τά ζητήματα πού βάζετε εἶναι πολύ σημαντικά. Γιά μένα, βέβαια, ἔχουν λυθεῖ, αὐτό ὅμως δέν σημαίνει πώς ἔχουν λυθεῖ γιά ὅλο τόν κόσμο.

Γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνες τό θέμα τῆς ἐνδεχόμενης πολιτικῆς διαφοροποίησης τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, σάν ἀπόρροια τῆς οἰκονομικῆς διαφοροποίησης (ἀφήνουμε ἐδῶ κατά μέρος τό θέμα τῶν ἐλευθέρων καί τῶν δούλων, ἐξετάζουμε τίς διαφοροποιήσεις μεταξύ ἐλευθέρων) δέν ἔμπαινε, ἤ τοῦλάχιστον δέν τό ἀντιμετώπιζαν μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐμεῖς σήμερα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τό ἀντιμετωπίσουμε. Εἴμαστε ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νά ἀντιμετωπίσουμε τό ζήτημα τῆς δυνατότητας πολιτικῆς ἰσότητας σέ μιά κοινωνία ὅπου ὑπάρχει ἐξειδικευμένη πολιτική ὀργάνωση.

Τό θέμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνισότητος μπῆκε μέ μιά ἔννοια στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀπό τόν 6ο αἰῶνα, μέ τήν μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνος. Ἡ οἰκονομική διαφοροποίηση εἶχε φτάσει σέ σημεῖο ὥστε οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες νά τείνουν νά γίνουν κύριοι τῶν πάντων: ἐδάνειζαν στούς φτωχοῦς ἀγρότες οἱ ὁποῖοι ὑποθήκευαν τά σώματά τους. Σέ περίπτωση πού δέν μπορούσαν νά ξεπληρώσουν τό χρέος τους γίνονταν δούλοι. Ὁ Σόλων μέ τήν σειςάχθεια παραγράφει τά χρέη καί νομοθετεῖ ἀπαγορεύοντας τόν δανεισμό μέ ἐνεχυριασμό τοῦ ἰδίου σώματος. Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνος, μέσω τῆς περιπέτειας τοῦ Πεισίστρατου καί τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἀπολήγει στόν Κλεισθένη. Μέ μιά σειρά θεσμῶν, οἱ Ἀθηναῖοι περιορίζουν τήν πολιτική δύναμη τῶν πλουσίων καί προσπαθοῦν νά μειώσουν τήν οἰκονομική ἀνισότητα ἐπιβαρύνοντας τούς πλουσίους μέ ὀρισμένα ἔξοδα: χορη-

γία, συντήρηση τριήρους, συντήρηση πολεμικοῦ ἀλόγου κλπ.

Αὐτά εἶναι ὑπόθεση τῶν Ἀθηναίων καί δέν ἔχουν μεγάλη σημασία γιά μᾶς σήμερα. Μέ ὅσα εἶπα δέν ἀγνοῶ τόν σύγχρονο κόσμο καί ὅλη τήν ἐμπειρία τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία ζοῦμε. Ἄλλωστε, ἕνα ἀπό τά πράγματα τά ὁποῖα προσάπτω σέ μιά μεγάλη σύγχρονη συγγραφέα, τήν Γερμανο-έβραία φιλόσοφο Χάνα Ἄρεντ, πού ἔχει ιδιαίτερα ἀσχοληθεῖ μέ τήν Ἑλλάδα καί ἔχει γράψει πολλά καί πολύ σωστά γι' αὐτήν, εἶναι ὅτι ὑποτιμᾶ τό γεγονός ὅτι, στήν σημερινή ἐποχή, τό κοινωνικό πρόβλημα εἶναι πολιτικό. Γράφει περίπου: τό σημαντικό στούς ἀρχαίους Ἕλληνες ἦταν ὅτι κέντρο τῆς ἀπασχόλησής τους ἦταν τό πολιτικό καί ὄχι τό κοινωνικό πρόβλημα. Ὅμως, μιά κοινωνία στήν ὁποία παρατηρεῖται τεράστια ἤ καί ἀπλῶς σημαντική οἰκονομική διαφοροποίηση εἶναι ἀδύνατο νά δημιουργήσει πολιτική ἰσότητα.

Θεωρῶ ὅτι τό θέμα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας στόν πολιτικό τομέα δέν μπορεῖ νά τεθεῖ παρά σάν θέμα αὐτοκυβέρνησης τῶν ἀνθρώπων σ' ὅλους τούς τομεῖς καί, συνεπῶς, καί στήν παραγωγή, μέ τήν κοινωνικοποίηση τοῦλάχιστον τῶν σημαντικῶν μέσων παραγωγῆς καί τήν συλλογική διαχείριση τῆς παραγωγῆς ἀπό τούς παραγωγούς.

Διερωτᾶσθε μήπως αὐτό εἶναι ἕνα βῆμα πρό τά πίσω καί ἀντιπαραθέτετε τό παράδειγμα τοῦ κομματικοῦ μηχανισμοῦ καί τῶν στελεχῶν. Κατά τήν γνώμη μου, τό παράδειγμα αὐτό ἀποτελεῖ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή. Βέβαια, αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἐκτιμήσεις καί ἀποτιμήσεις πού κάνει κανεῖς τῆς πραγματικότητας καί τῶν διαφόρων φαινομένων. Ἄλλά αὐτοί ἀκριβῶς οἱ κομματικοί μηχανισμοί, μέ τά μόνιμα κομματικά στελέχη, τούς περίφημους ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες τοῦ Λένιν τοῦ 1903, τί δίνουν; Δίνουν μιά κομματική γραφειοκρατία, ἡ ὁποία, σέ περίπτωση κοινωνικῆς μεταβολῆς, γίνεται κυρίαρχη τάξη καί παίρνει τήν θέση τῶν παλιῶν καπιταλιστῶν.

Βλέπουμε ότι ένας κομματικός μηχανισμός μέ κομματικά στελέχη, οὔτε κἀν ἐπαγγελματικά ἀλλά ἀπλῶς μόνιμα, δημιουργεῖ ἤδη τό ἔμβρυο μιᾶς νέας ταξικῆς διάρθρωσης, ἡ ὁποία, ὁποιαδήποτε κοινωνική μεταβολή κι ἂν γίνῃ, θά δημιουργήσῃ μιά κατάσταση ἀνάλογη μέ τήν προηγούμενη, καί ἴσως ἀπό ἄλλες ἀπόψεις χειρότερη.

Ἐκτός ἀπό τήν στιγμή πού ὑπάρχουν ἄτομα μέ μόνιμη θέση στήν ἐξουσία — ὅπως εἶναι κατ' ἀνάγκη οἱ ἄνθρωποι πού ἐκλέγονται συστηματικά στήν Κεντρική ἐπιτροπή, στό πολίτ-μπιρό καί στήν γραμματεία τοῦ ΚΚΣΕ ἢ καί ὁποιοδήποτε ἄλλου ΚΚ — πῶς εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατό νά ἀπαιτήσετε, ἰδίως ἂν πιστεύετε στόν ἱστορικό ὑλισμό, ἀπό τούς ἀνθρώπους αὐτούς νά ἀγνοήσουν τήν πραγματική προσωπική τους ὑπαρξη; Τό γεγονός εἶναι ὅτι κάποιοι ἔχουν προνόμια καί ὅτι μποροῦν νά ἔχουν καί μεγαλύτερα προνόμια. Τό προνομιούχο αὐτό στρώμα γιά τήν Ρωσία εἶναι περίπου τό 15-20 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ, καί περιλαμβάνει ὅλη τήν κομματική γραφειοκρατία, τά ἀνώτερα μέλη τοῦ οἰκονομικοῦ καί τεχνικοῦ μηχανισμοῦ, τήν ἰντελιγκέντσια καί τόν στρατό. Καταλήγουμε ἔτσι στήν ἴδια κατάσταση. Ἐκτός ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, τό μάθημα τῆς σύγχρονης ἱστορίας εἶναι ὅτι δέν βγήκαμε καθόλου ἀπό τήν ἀντιδημοκρατική ἐξουσία καί ὅτι, πάντως, ἡ λύση δέν εἶναι οἱ ἐπαγγελματίες πολιτικοί καί, ἀκόμα λιγότερο, τό ἄκρον ἄωτον τοῦ πολιτικοῦ ἐπαγγελματισμοῦ, δηλαδή οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ κομματικοῦ μηχανισμοῦ.

Λύση μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχει: κανένας δέν μᾶς ἔχει ὑποσχεθεῖ ὅτι θά φθάσουμε μιά μέρα στήν γῆ τῆς ἐπαγγελίας καί σ' αὐτό διαφωνῶ μέ τόν Μάρξ. Ὑποστηρίζω ὅτι ἡ λύση αὐτή ἐξαρτᾶται ἀπό τούς ἀνθρώπους τούς ἴδιους, ἀπό τήν ἐπιθυμία τους καί τήν πραγματική τους δύναμη νά αὐτοκυβερνηθοῦν.

Ἐάν ὁμως ὑπάρχει λύση, αὐτή εἶναι ἡ αὐτοκυβέρνηση. Κάθε ἄλλη λύση μᾶς φέρνει πίσω, μέ τήν ἔννοια ὅτι στήν σύγχρονη ἐποχή καί μέ τά τεχνικά μέσα πού ὑπάρχουν,

δέν μπορούμε παρά όλοένα και περισσότερο νά πηγαίνουμε πρός μορφές πολιτικῆς άλλοτρίωσης, γραφειοκρατικῆς δικτατορίας, εἴτε ἀνοιχτῆς, ὅπως στίς ἀνατολικές χῶρες, εἴτε καπιταλιστικο-γραφειοκρατικῆς, ὅπως στίς δυτικές χῶρες.

Δέν ξέρω ἂν σᾶς ἱκανοποιεῖ ἡ ἀπάντησή μου αὐτή.

Ὁ ἴδιος ἐρωτῶν: Εἶναι κάπως ἀπαισιόδοξη...

Κ.Κ.: Δέν εἶναι ἀπαισιόδοξη. Ἔχουμε φτάσει στό σημεῖο νά θεωροῦμε ἀπαισιόδοξη κάθε θέση ἡ ὁποία λέει: «Προσέξτε ἄνθρωποι, κανένας δέν σᾶς ἐγγυήθηκε ὅτι στό τέλος τῆς ζωῆς ὑπάρχει ὁ παράδεισος».

Ἑρώτηση: Σήμερα, στόν νεοελληνικό χῶρο, ὑφιστάμεθα μιά λογική πού μᾶς καθορίζει. Πρέπει νά ὑπάρξει μιά ἐνιαία κίνηση μέ κεντρικό ἄξονα τήν ἄμεση δημοκρατία καί μέ μιά νέα ἀντι-λογική. Τό πρόβλημά μου, ὅμως, βρίσκεται στό γεγονός ὅτι κάποιες κινήσεις πέφτουν στό περιθώριο, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἀποθάρρυνση ὀδηγεῖ στήν ἀδράνεια. Αἰσθάνομαι μιά παθητική ἀδράνεια πού μέ ἀνησυχεῖ πολύ.

Κ.Κ.: Δέν μπορῶ νά σᾶς ἀπαντήσω σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Εἶναι ἐρώτημα πού ἀφορᾷ ὅλη τήν πολιτική κοινότητα. Μόνη αὐτή εἶναι ἀρμόδια νά ἀπαντήσει, ὄχι ἕνας θεωρητικός ἢ διανοούμενος.

Ἄσφαλῶς, ἔχετε δίκιο ὅταν κάνετε αὐτή τήν παρατήρηση καί σᾶς καταλαβαίνω. Στό μέρος τοῦ κόσμου στό ὁποῖο ζοῦμε –παρά τίς ἐσωτερικές ρήξεις– ὑπάρχει μιά κυριαρχοῦσα κατάσταση μέ τήν λογική της, τήν ὁποία καί μπορούμε νά συνοψίσουμε σέ: κατανάλωση, ἥπια χειραγώγηση τῶν ἀνθρώπων, ἰδιωτικοποίηση. Ἡ κατάσταση αὐτή ἐξαπλώνεται όλοένα και περισσότερο στίς δυτικές κοινωνίες.

Ἄν ἐξακολουθήσει αὐτή ἡ πορεία τῶν πραγμάτων, τότε ὅλα ὅσα ἔγιναν στόν 18ο καί 19ο αἰῶνα, τό 1936, τόν Μάη τοῦ '68 καί ὅλη τήν δεκαετία τοῦ '60 καί τοῦ '70 στήν Γαλλία, τήν Γερμανία, τήν Ἰταλία, τήν Ἀμερική κλπ. μπορεῖ νά χαθοῦν.

Δέν εἶμαι σέ θέση νά ἀπαντήσω τί θά γίνει ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ἰδίως δέ ὅταν μιλάτε γιά χώρους σάν τόν νεοελληνικό, παρότι τό φαινόμενο εἶναι παγκόσμιο. Ξαναερχόμαστε, ἐδῶ, στό σημείο πού ἔθιξα στήν ἀρχή τῆς ὀμιλίας μου λέγοντας ὅτι θεωροῦμε αὐτονόητο νά τίθεται σέ παγκόσμια κλίμακα τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικαιοσύνης ἢ τῆς ἰσότητας. Ὅπως ἤδη εἶπα, δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο.

Ἐπισκέφθηκα πρίν ἀπό δύο χρόνια τήν Βραζιλία, ὅταν ἡ κατάσταση εἶχε ἤδη ἀρχίσει ν' ἀλλάζει. Μπορεῖ κανείς νά δεῖ καθαρά ὅτι, παρ' ὅλη τήν μιζέρια τῆς χώρας, ὑπάρχει ἕνα δυνατό μέλλον πού μπορεῖ νά συνοψιστεῖ σ' αὐτές τίς τρεῖς λέξεις: Φούτμπολ, σάμπα καί μακούμπα¹.

Ἐπάρχει ἕνα δυνατό μέλλον τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, τό ὁποῖο μπορεῖ κανείς νά συνοψίσει στίς τρεῖς λέξεις: Φούτμπολ, σκυλάδικο, κουμκάν. Τήν προϋοῦσα ἰδιωτικοποίηση τήν προωθεῖ κατά κάποιο τρόπο τό σύστημα. Ὅταν λέω «τήν προωθεῖ τό σύστημα» δέν θά πρέπει νά φανταστεῖ κανείς κάποια τηλεκατευθυνόμενη συνωμοσία, ὀργανωμένη στά ὑπόγεια τοῦ Πενταγώνου ἢ τῆς General Motors, ἀλλά τήν ἐγγενή λογική τοῦ συστήματος πού ὀδηγεῖ σ' αὐτό τό ἀποτέλεσμα.

Εἶναι, ὅμως, νοητή ἡ ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῆς ἰδιωτικοποίησης; Εἶναι δυνατή ἡ λειτουργία μιᾶς κοινωνίας ὅπου τά πράγματα θά τείνουν ὅλο καί περισσότερο πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση; Ἐπάρχει κάποιο ὄριο πέρα ἀπό τό ὁποῖο θά ὑπάρξει κάποια ἀντίδραση; Αὐτό εἶναι τό ἕνα ἐρώτημα.

Τό δεύτερο ἐρώτημα ἀφορᾷ τήν δημιουργία ἐνιαίας ἀντι-λογικῆς, τήν ὁποία ἀναφέρατε. Κατά κάποιο τρόπο, αὐτή ἡ ἐνιαία ἀντι-λογική ὑπάρχει. Εἶναι ἡ ἀντι-λο-

1. Πρόκειται γιά τήν μαύρη μαγεία στήν ὁποία προσφεύγει καί ὁ διοικητής τῆς Τραπεζῆς τῆς Βραζιλίας γιά νά μάθει ἂν πρέπει νά ὑποτιμήσει τό νόμισμα καί πόσο.

γική τῆς συλλογικῆς ὀργάνωσης, τῆς ὑπευθυνότητας, τοῦ ἐλέγχου, τῆς μή ἀδιαφορίας. Τό ζήτημα εἶναι ἂν μπορούμε νά τήν πραγματοποιήσουμε, ἂν οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νά κάνουν κάποιες προσπάθειες πρό αὐτή τήν κατεύθυνση. Αὐτό δέν εἶναι θέμα πού ἐπιδέχεται θεωρητική ἀπάντηση. Εἶναι θέμα διαπίστωσης ἢ παρατήρησης τέτοιων κινήσεων, τέτοιων προσπαθειῶν ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι γεγονός, π.χ., ὅτι κάτω ἀπό πολύ δύσκολες συνθῆκες οἱ ἄνθρωποι μπόρεσαν νά κινηθοῦν πρός αὐτή τήν κατεύθυνση στήν Πολωνία, ἀπό τόν Αὐγουστο τοῦ '80 ὡς τήν δικτατορία τοῦ Γιαρουζέλσκι (τόν ὁποῖο τά «σοσιαλιστικά» μέσα μαζικῆς ἐνημερώσεως στήν Ἑλλάδα ἀποκαλοῦν: «ὁ Πολωνός ἡγέτης», ἀντιπαραθέτοντάς τον στόν Χιλιανό δικτάτορα Πινοτσέτ). Γιατί ἔγινε ἐκεῖ κι ὄχι ἄλλοῦ; Σ' αὐτό δέν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων θεωρητική ἀπάντηση. Τό μόνο πού μπορούμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι τά στοιχεῖα τά ἔχουμε κατά κάποιο τρόπο, τό δέ πρόβλημα ἐντοπίζεται, τελικά, στήν πρακτική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων πρός τήν κατεύθυνση αὐτή.

Ἑρώτηση: *Ἡ ἄμεση δημοκρατία τῆς ἐλληνικῆς πόλης – αὐτό τό μικρό καί τό ὁμορφο– ἦταν μιά δημιουργία γιά τήν ὁποία οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες χαίρονταν καί ἡ ὁποία ἄφησε ἔργα θαυμαστά ἀπ' ὄλο τόν κόσμο. Διερωτῶμαι, ὅμως, πῶς εἶναι δυνατόν ἓνα τέτοιο σύστημα νά ἐπιβιώσει στίς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς ζωῆς, νά ἀμυνθεῖ ἀπέναντι σέ ὀρισμένους τεχνικούς πού μποροῦν μόνοι τους καί ξέχωρα νά κατασκευάζουν ὁποιαδήποτε καταστρεπτικά ὄπλα θέλουνε; Πῶς εἶναι δυνατόν αὐτοί οἱ πολῖτες νά ἐλέγχουν σωστά τήν ἐξουσία χωρίς τήν παρέμβαση κομματικῶν μηχανισμῶν ἢ παρατάξεων ἢ ὁμάδων πού ἀλλοιώνουν τήν παρουσία τοῦ πολίτη σάν ἀτόμου καί τόν ἐκπροσωποῦν στά ὄργανα λήψεως ἀποφάσεων καταργώντας ἔτσι τόν ἄμεσο χαρακτήρα τῆς συμμετοχῆς του;*

Ἐπιπλέον, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι καί στό παράδειγμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ὁ δῆμος κατέληξε ἔρμαιο τῶν δημαγωγῶν.

Κ.Κ.: Οί ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἐχαίρονταν πράγματι τήν δυνατότητα δημιουργίας καί τήν πόλη τους. Αὐτό εἶναι ἐμφανέστατο στόν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ – κείμενο πού θά ἔπρεπε νά διαβάσει καί νά ξαναδιαβάσει κανείς καί ὄχι ἀπό μετάφραση – ὅπου βλέπουμε πῶς ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς περιγράφει τόν λαό λέγοντας περίπου: νά πῶς ἐμεῖς ὀργανώσαμε τήν πόλη, νά τί κάναμε, νά ποιοί εἴμαστε, πῶς ζοῦμε καί πῶς, ἐνῶ ταῦτοχρόνως ἡ πόλις ἔχει νόμους κι ἐνδιαφερόμαστε ὅλοι γιά τό κοινό καλό, κανένας δέν δημιουργεῖ πρόβλημα στόν ἄλλο ἄν αὐτός κάνει τό κέφι του χωρίς νά βλάπτει τό σύνολο.

Αὐτά πού ἔχουν εἰπωθεῖ, ὅτι δῆθεν ἡ ἀρχαία δημοκρατία καταπίεζε τό ἄτομο, ὅτι δέν ὑπῆρχε ἀτομική ἐλευθερία κλπ. εἶναι τεράστιες ἀνοησίες. Στήν ζωή τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν Ἐπιτάφιο, τά ἄτομα πραγματοποιοῦνται σάν ἄτομα συμμετέχοντας σέ μία κοινοτική ἢ κοινωνική ζωή. Ἀλλιῶς τό ἄτομο εἶναι λειψό, μίζερο ἢ εἶναι, τό πολύ, παραγνωρισμένος μέγας καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος παράγει μόνος ἐλπίζοντας στήν ὑστεροφημία. Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα δέν ὑπάρχει αὐτό τό σύγχρονο φαινόμενο, δέν ὑπάρχουν οἱ μεγάλοι παραγνωρισμένοι καλλιτέχνες. Ὑπάρχουν μεγάλοι καλλιτέχνες τούς ὁποῖους ὁ λαός χειροκροτεῖ καί βραβεύει ἢ τούς ἐκλέγει γιά νά κάνουν ἀγάλματα πάνω στήν Ἀκρόπολη. Ταῦτοχρόνως, ὁ Ἀριστοφάνης, ἐξίσου μέγας καλλιτέχνης, διακωμωδεῖ, σατυρίζει τούς βραβευμένους καλλιτέχνες, ὅπως τόν Εὐριπίδη, καί βραβεύεται καί αὐτός. Γράφει τούς Ἰππῆς, τήν δριμύτερη δυνατή ἐπίθεση ἐναντίον ἑνός δημοφιλοῦς πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ, τοῦ Κλέωνος (τοῦ ὁποῖου τό ἀντίστοιχο θά ἦταν σήμερα ὁ Ἀ. Παπανδρέου), ὅπου χρησιμοποιεῖ τίς πιό ὑβριστικές καί ἐξευτελιστικές ἐκφράσεις, καί τί γίνεται; Καί ὁ Ἀριστοφάνης παίρνει βραβεῖο γιά τούς Ἰππῆς καί ὁ Κλέων ξαναεκλέγεται. Αὐτό θά πεῖ δημοκρατία: ὁ λαός ἐκλέγει τόν Κλέωνα καί ταῦτοχρόνως ὄχι μόνο ἐπιτρέπει στόν Ἀριστοφάνη νά τοῦ ἀσκήσει κριτική ἀλλά καί τόν ἐπαι-

νεῖ γι' αὐτό. (Πράγμα πού φυσικά γίνεται ἀδύνατο ἀπό τήν στιγμή πού τά βραβεῖα ἐμπίπτουν στίς ἀρμοδιότητες κάποιων ὑπουργείων Πολιτισμοῦ).

Πρὶν ἀπό τήν ἀναφορά μου στόν Κλέωνα καί στόν Ἄ. Παπανδρέου καί ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτήν, εἶχατε μιλήσει γιά δημαγωγούς καί εἶχατε ἐπισημάνει τόν κίνδυνο πού διατρέχει ὁ δῆμος νά γίνει ἔρμαιό τους. Μήπως σήμερα τόσο ὁ ἐλληνικός λαός ὅσο καί οἱ ἄλλοι λαοί δέν εἶναι ἔρμαια τῶν δημαγωγῶν; Ἄς μὴν μποῦμε στό θέμα τῶν δημαγωγῶν, ἄς ποῦμε μόνο ὅτι, ἀπό μιά ὀρισμένη στιγμή καί μετά, κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, ἡ ποιότητα τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς ἀλλάζει. Εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου. Ὅπως θαυμαστά γράφει ὁ Θουκυδίδης, ὁ πόλεμος εἶναι διαφθορέας τῶν πάντων, ἀκόμη καί τῆς σημασίας τῶν λέξεων. Καί τοῦτο γιατί ὁ πόλεμος δέν ἦταν ἐξωτερικός ἀλλά πολιτικός καί ἐμφύλιος κατ' οὐσίαν. Πόλεμος τῶν ὀλιγαρχῶν μέ τούς δημοκράτες. Ὅλες οἱ λέξεις εἶχαν γίνει σλόγκαν, ὅπως ἐξάλλου καί σήμερα. Δημοκρατία λένε οἱ μέν, δημοκρατία καί οἱ δέ. Κάθε Ἄφρικανός δεκανέας, πού μέ τέσσερα τζίπ καί πέντε μυδραλιοβόλα κάνει τήν δικτατορία του, τήν ὀνομάζει: Νέο Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό, Ἐπαναστατικό κίνημα τῆς Τζαμπίγκουα. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη ὑπῆρξε πράγματι καί στήν ἐλληνική πολιτική ζωή.

Ἔρχομαι τώρα στό πιό σημαντικό: Δέν εἶμαι καθόλου ὀπαδός τοῦ μικροῦ καί τοῦ ὀμορφου, ἀντίληψη στήν ὀποία ἀντιτίθεμαι, πρῶτα γιατί πιστεύω ὅτι ἡ συγκρότηση κοινοτήτων πενήντα ἢ ἑκατό ἀτόμων δέν εἶναι πολιτική λύση, ἀλλά ἀντίθετα οὐτοπία. Εἶναι ἀδύνατο νά ἐπιβιώσουν αὐτόνομα τέτοιες κοινότητες ἂν τό ὑπόλοιπο τῆς ἀνθρωπότητας καί τῶν κρατῶν παραμένει ὅπως ἔχει. Δεύτερον, διότι, γιά μένα, μιά πόλις — ὄχι πόλις-τέρας ἀλλά πόλις ἀνθρώπινη — εἶναι ἕνα μεγάλο δημιούργημα τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό τό ὀποῖο πολλά μαθαίνει κανεῖς. Θεωρῶ ταυτόχρονα ὅτι θά ἦταν τρομερό φτώχεμα τῆς ζωῆς μας ὁ περιορισμός της σ' ἕνα κύκλο 30 ἢ 50 ἀτό-

μων. Τρίτον, διότι τό πολιτικό πρόβλημα δέν εἶναι ἀπλῶς πῶς θά κυβερνηθοῦν εἴκοσι ἢ τριάντα ἄνθρωποι (αὐτό εἴτε λύνεται εἴτε δέν λύνεται, δέν ἔχει μεγάλη σημασία). Τό πραγματικό πρόβλημα εἶναι πῶς θά αὐτοκυβερνηθεῖ ἓνας λαός δέκα, πενήντα ἢ διακοσίων ἑκατομμυρίων καί, στό τέλος, πῶς αὐτοί οἱ λαοί θά φθάσουν νά θεωροῦν τόν ἑαυτό τους σάν ἐνιαία πολιτική κοινότητα, σάν μία ἀνθρωπότητα πολιτική. Αὐτό εἶναι τό πρόβλημα.

Τί σημαίνει, σ' αὐτήν τήν κλίμακα –τῶν πολύ μεγάλων πολιτικῶν κοινοτήτων– ἄμεση δημοκρατία; Σημαίνει ὅτι ἀπορρίπτουμε τίς λύσεις πού, δυνάμει, ὀδηγοῦν σέ ἀλλοτριωτικές πολιτικές δομές, κι ὅτι ἐπιζητοῦμε τίς λύσεις πού δίνουν τήν μεγαλύτερη δυνατή ἐξουσία σέ κοινότητες τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις ἐπιτρέπουν τήν ἄμεση αὐτοκυβέρνηση ἢ τίς λύσεις πού μεγιστοποιοῦν τήν συμμετοχή τῶν πολιτῶν στίς ἀποφάσεις καί τόν ἔλεγχό τους πάνω σέ ὅσα γίνονται στίς ἐνότητες, τῶν ὁποίων ἡ διάσταση (ἢ στά θέματα, τῶν ὁποίων ἡ φύση) δέν ἐπιτρέπουν τήν ἄμεση αὐτοκυβέρνηση.

Ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τῆς Γαλλίας, ὅπου ἔχουμε σοσιαλιστική κυβέρνηση (μέ τοῦλάχιστον εἴκοσι πέντε εἰσαγωγικά στόν ὄρο σοσιαλιστική) καί ὅπου ὑπάρχει, συνταγματικά, ὁ θεσμός τοῦ δημοψηφίσματος. Δέν λέω ὅτι τό δημοψήφισμα εἶναι τό ἰδεῶδες τῆς ἄμεσης δημοκρατίας· λέω ἀπλῶς ὅτι εἶναι ἓνας τρόπος νά ἐκφραστεῖ ὁ λαός.

Τό σοσιαλιστικό κόμμα, ἀπό χρόνια, ἀντιτάσσεται στήν πυρηνική πολιτική τῶν προηγουμένων κυβερνήσεων, δηλαδή στήν δημιουργία πυρηνικῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Τό λέει αὐτό ἐπί χρόνια. Ὑποστηρίζει τούς οἰκολόγους στίς ἐκδηλώσεις καί διαδηλώσεις τους ἐναντίον τῶν νέων ἐγκαταστάσεων κλπ.

Ἔρχεται ὁ Μάιος τοῦ '81. Τό σοσιαλιστικό κόμμα κάνει κυβέρνηση –καί, φυσικά, ἀμέσως ἐκδηλώνει τήν πρό-

θεσή του νά συνεχίσει τήν πολιτική παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνεργείας τῶν προηγουμένων κυβερνήσεων. Τήν συνεχίζει, ἀγνοώντας μιά μικρο-(ἢ ψευδο-) ἐξέγερση ἑνός τμήματος τῶν σοσιαλιστῶν βουλευτῶν· τήν συνεχίζει, ἐπιβάλλοντας στούς βουλευτές του νά ψηφίσουν τίς σχετικές πιστώσεις. Οὔτε κἀν συζητᾶ τήν πρόταση δημοψηφίσματος, στό ὁποῖο ἡ πολιτική πυρηνικῆς ἐνεργείας θά κέρδιζε, δεδομένης τῆς συμμαχίας τῆς Δεξιᾶς καί τῶν κομμουνιστῶν ὑπέρ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς. (Θά συγκέντρωνε τοῦλάχιστον 50 μέ 60% «ναί»).

Ἄλλά ποῦ πᾶμε, ἂν ἐμεῖς οἱ σοσιαλιστές ἀρχίσουμε νά κάνουμε δημοψηφίσματα, ἂν ἀρχίσουμε νά ρωτᾶμε τήν γνώμη τοῦ λαοῦ; Λέτε ὅτι πρέπει νά βρεθοῦν τρόποι. Μά γιατί οἱ τρόποι οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν δέν ἐφαρμόζονται;

Βεβαίως, τό δημοψήφισμα, ὅπως καί ὁποιαδήποτε ἄλλη ψηφοφορία, μπορεῖ νά εἶναι κωμωδία, καί αὐτό ὄχι μόνο στήν γαλλική περίπτωση. Τό δημοψήφισμα ἔχει σημασία μόνο ἐάν πραγματικά δοθεῖ ἡ δυνατότητα στόν λαό νά πληροφορηθεῖ καί νά κρίνει ἐν ἐπιγνώσει γιά τά θέματα γιά τά ὁποῖα καλεῖται νά ἀποφασίσει. Δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά πάρει τήν μορφή ὑποστήριξης ἀντιπάλων ποδοσφαιρικῶν ὁμάδων. Προϋποθέτει ὅτι τά μέσα μαζικῆς πληροφόρησης κάνουν πραγματική δουλειά, δουλειά ἐλεγχόμενη.

Τί ἐμποδίζει, ὅμως, καί ὅλα αὐτά δέν γίνονται; Γιατί, ἐκεῖ πού εἶναι δυνατή πολύ μεγαλύτερη αὐτοδιοίκηση, δέν γίνεται; Γιατί δέν μποροῦν οἱ δήμοι, οἱ κοινότητες, οἱ ἐπαρχίες καί οἱ νομοί νά ἔχουν πραγματικά δικαιώματα; Πῶς εἶναι δυνατόν νά ἔχουμε μεγαλύτερη συμμετοχή τῶν πολιτῶν ἐάν οἱ πολίτες ξέρουν ὅτι, εἴτε ἐνδιαφεροῦν εἴτε ὄχι, τίποτε δέν πρόκειται νά ἀλλάξει; Ὁ κάθε πολίτης θά ἀρχίσει νά συμμετέχει ὅταν θά ξέρει ὅτι «τό νά πάω ἢ ὄχι στήν συνέλευση τό βράδυ, μπορεῖ νά παίξει ἕνα ρόλο».

Δέν πιστεύω ὅτι εἶναι δυνατόν νά γίνουν αὐτές οἱ ἀλλαγές μέ ὁμοιοπαθητικές δόσεις. Ρωτάω, ὅμως, ἐσᾶς καί

τόν καθένα: γιατί αὐτές οἱ ὁμοιοπαθητικές δόσεις δέν γίνονται; Πιστεύω ὅτι μέσα στό σημερινό σύστημα –εἴτε αὐτοί οἱ ὅποιοι εἶναι στά πράγματα λέγονται δεξιά, εἴτε ἀριστερά– ὑπάρχει ἓνα ἐγκατεστημένο συμφέρον καί, ἀκόμα βαθύτερα, μιά λογική τοῦ συστήματος πού ἀντιστρατεύονται κάθε ἐκδημοκρατισμό καί ὀδηγοῦν πρὸς μεγαλύτερη πολιτική ἀποξένωση καί ἀλλοτριώση τῶν ἀνθρώπων.

Ἑρώτηση: *Μᾶς ἀναφέρατε στήν ἀρχή τούς δούλους στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἑρμηνεύσατε τό φαινόμενο καί εἶπατε: δέν πειράζει πού ὑπῆρχαν καί μερικοί δοῦλοι. Εἶπατε ὅτι ὅταν ἐξεγέρθηκαν εἶχαν κατά νοῦ νά πιάσουν τούς ἄλλους καί νά τούς κάνουν μέ τήν σειρά τους δούλους. Ὅμως, βλέπουμε πῶς κάτι τέτοιο δέν ἔγινε καί ἡ δουλεία καταργήθηκε. Ἐκεῖ πού οἱ δοῦλοι ἦταν ὑποχέριο τοῦ ἰδιοκτήτη τους, στό καθεστῶς πού ἀκολουθεῖ, στήν δουλοπαροικία, δέν μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας. Μετά ἀπ' αὐτήν ἔρχεται ἓνα ἄλλο καθεστῶς, ὁ λεγόμενος καπιταλισμός. Ἐδῶ, θέλω νά θίξω τό θέμα τῆς ἀναφορᾶς σας στόν μαρξισμό: νομίζω ὅτι τό νά ἀναφέρεται κάποιος στόν μαρξισμό ἐν παρόδῳ, νά λέει δυό κουβεντοῦλες καί νά τόν ἀπορρίπτει εἶναι τοῦλάχιστον παράτολμο. Ὁ Μάρξ εἶχε τοῦλάχιστον μιά θεωρία. Ἐλεγε ὅτι ὁ μοχλός τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων: ἡ δουλεία καταργήθηκε διότι πάλεψαν οἱ δοῦλοι, ἡ φεουδαρχία καταργήθηκε διότι πάλεψαν οἱ δουλοπάροικοι, ἀργότερα οἱ ἐργάτες μέ τίς συμμαχίες –μέ τούς ἀγρότες καί τούς διανοούμενους– φτιάχνουν τόν σοσιαλισμό. Ὅλα αὐτά ἔχουν μιά λογική ἐξήγηση. Ἐσεῖς ποιᾶ λογική ἐξήγηση μπορεῖτε νά δώσετε τῆς πορείας τῆς ἱστορίας βάσει τῶν μελετῶν πού ἔχετε κάνει;*

Ἐπίσης, παρουσιάσατε ἰδιαίτερη εὐαισθησία ὡς πρὸς τίς δημοκρατίες τῶν δυτικῶν χωρῶν καί ἓνα χλευασμό ὡς πρὸς τίς δημοκρατίες τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν, τῶν σοσιαλιστικῶν μέ πολλά εἰσαγωγικά. Θέλω νά ρωτήσω τό ἐξῆς σχετικά μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ δυτικές χῶρες

διατήρησαν σέ μεγάλο βαθμό τήν δημοκρατία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας: οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν, ὅπως μᾶς εἶπατε, ἄν θά κάνουν τήν ἐκστρατεία στήν Σικελία, οἱ σημερινοί Ἀμερικάνοι ἀποφάσισαν ἐπίσης ὅλοι μαζί ἄν θά κάνουν τήν ἐκστρατεία στό Βιετνάμ; Οἱ Βρετανοί ἀποφάσισαν ὅλοι μαζί γιά τόν πόλεμο στά Φάλκλαντ;

Κ.Κ.: Οὐδέποτε εἶπα ὅτι «δέν πειράζει» πού ὑπῆρχαν δούλοι στήν ἀρχαιότητα. Συζήτησα τήν δουλεία ἀπό δύο ἀπόψεις: α. Σάν «ἐξήγηση» τῆς δημοκρατίας τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων. Εἶπα ὅτι δέν τήν ἐξηγεῖ, διότι δουλεία ὑπῆρχε σ' ὅλες τίς χῶρες τοῦ ἀρχαίου κόσμου χωρίς νά ὑπάρχει δημοκρατία. Ὑπενθύμισα αὐτό τό ὁποῖο καί ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ τόνιζε, ὅτι, δηλαδή, ἡ βάση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλης ἦταν ἡ ἀνεξάρτητη μικρή παραγωγή· β. Σάν θεσμό. Εἶπα ὅτι γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνες ὑπῆρχαν περιορισμοί τοῦ ποιός εἶναι πολίτης. Ὅτι πολίτες ἦταν οἱ ἐλεύθεροι ἄρρενες ἐνήλικοι, περιορισμοί πού γιά μᾶς εἶναι ἀπαράδεκτοι. Δέν μπορεῖτε λοιπόν νά λέτε ὅτι ἰσχυρίζομαι πῶς «δέν πειράζει πού ὑπῆρχε δουλεία». Πειράζει καί πολύ μάλιστα. Ἡ διαφορά, ὅμως, εἶναι ὅτι ἐσεῖς γυρεύετε καλούπια γιά νά μπορεῖτε νά τά ἐφαρμόσετε, ἐνῶ ἐγώ, ἀντίθετα, γυρεύω στοιχεῖα πού μποροῦν νά κινήσουν τήν σκέψη μου καθώς καί τήν σκέψη τῶν ἄλλων. Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα βρίσκω πράγματι ὀρισμένα στοιχεῖα πού κινοῦν τήν σκέψη μου.

Λέτε ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε θεωρία, καί μιλάτε γιά τήν πάλη τῶν δούλων κλπ. Λυπᾶμαι ἀλλά οὔτε τόν Μάρξ ξέρετε καλά οὔτε καί τήν ἱστορία. Οὐδέποτε ὁ Μάρξ εἶπε ὅτι ἡ δουλεία ἔπεσε ἐπειδή ἐπάλεψαν οἱ δούλοι.

Ὁ ἴδιος ἐρωτῶν: Καταργήθηκε ἀπό μόνη της; Πῶς τό ἐρμηνεύετε;

Κ.Κ.: Τό θέμα δέν εἶναι πῶς τό ἐρμηνεύω ἐγώ, ἀλλά τί πράγματι ἔγινε. Ἡ δουλεία δέν καταργήθηκε ἐπειδή ξεσηκώθηκαν οἱ δούλοι μέ διεκδίκηση νά γίνουν δουλοπάροικοι. Τέτοιο πράγμα οὐδέποτε συνέβη. Ἡ δουλεία κα-

ταργήθηκε διότι, από κάποια στιγμή και πέρα, έπαψε να είναι συμφορτικός τρόπος παραγωγής για τις κυρίαρχες τάξεις. Πού βλέπετε την πάλη των δούλων εδώ; Είπα επίσης ότι η ύπαρξη τάξεων που υφίστανται εκμετάλλευση δεν σημαίνει ούτε συνεπάγεται ότι οι τάξεις αυτές βάζουν τό ζήτημα της αλλαγής της κοινωνικής θέσμησης ή της δικαιοσύνης ή της ισότητας.

Ούτε και η δουλοπαροικία καταργήθηκε επειδή αγωνίστηκαν οι δουλοπάροικοι. Καταργήθηκε από την στιγμή που άρχισε να συμφέρει την αστική τάξη ή ύπαρξη ελεύθερων αγροτικών χεριών τα όποια, μή μπορώντας να ζήσουν από την καλλιέργεια της γης, είναι υποχρεωμένα να πάνε στά εργοστάσια.

Αυτή είναι η μαρξιστική έρμηνεία, η οποία ανταποκρίνεται περίπου στην ιστορική πραγματικότητα. Και η ιστορική πραγματικότητα είναι, φυσικά, ασυμβίβαστη με την ιδέα ότι κάθε κυριαρχούμενη τάξη παλεύει, ανατρέπει την κυρίαρχη τάξη και έρχεται στην θέση της.

‘Ο ίδιος έρωτων: Μήπως έχετε ύπ’ όψιν σας τό σαμποτάζ που έκαναν οι δουλοί στά μέσα παραγωγής για να κερδίσουν την έλευθερία τους;

Κ.Κ.: Μά μίλησα ό ίδιος καθαρά γι’ αυτό τό θέμα πριν. Έσεϊς γνωρίζετε τό σαμποτάζ της παραγωγής στις ανατολικές χώρες από τούς εργάτες, τις κλοπές που γίνονται μέσα στά εργοστάσια, αυτό που στά γαλλικά λέγεται «περούκα» (δέν ξέρω ποιός είναι ό όρος στά έλληνικά και αν ύπάρχει) και δηλώνει τό γεγονός ότι δουλεύουν για τόν έαυτό τους κατασκευάζοντας αντικείμενα που πωλούν στην αγορά χρησιμοποιώντας τά μέσα του κράτους; Είναι υποχρεωμένοι να προσφύγουν σ’ αυτά τά μέσα για να περιορίσουν κάπως την εκμετάλλευση την όποια υφίστανται.

Αυτό, όμως, είναι ταξική πάλη μέ καθαρά άτομική μορφή και δέν οδηγεί πουθενά. Για να οδηγήσει κάπου πρέπει να συλλογικοποιηθεί και να βάλει στον έαυτό της άλλους στόχους, άλλες επιδιώξεις από την άπλή άτομική

προστασία τοῦ ἐργάτη. Στόν καπιταλισμό, ὅσο καιρό ὁ ἐργάτης ἀντιστεκόταν στήν ὑπερεκμετάλλευσή του μέ καθαρά ἀτομικά μέσα, δηλαδή μέ τό σαμποτάρισμα τῆς παραγωγῆς ἢ τό σπάσιμο τῶν μηχανῶν, ἢ ἄμυνά του δέν προχωροῦσε πολύ. Ἄρχισε νά προχωράει ἀπό τήν στιγμή κατά τήν ὁποία οἱ ἐργάτες μπόρεσαν νά ὀργανωθοῦν, νά βάλουν συλλογικούς σκοπούς καί ἐπιδιώξεις. Αὐτό δέν συνέβη, κι οὔτε μποροῦσε νά συμβεῖ, μέ τούς δούλους (κι οὔτε κἀν μέ τούς δουλοπάροικους). Καί, πρὸς τό παρόν, καί δυστυχῶς, δέν φαίνεται νά μπορεῖ νά συμβεῖ στήν Ρωσία.

Τό ζήτημα τῆς ἐξήγησης πού δίνω ἐγώ στήν πορεία τῆς ἱστορίας δέν μπορῶ νά τό συζητήσω ἐδῶ σήμερα. Μπορῶ ὅμως νά σᾶς πληροφορήσω ὅτι δέν δίνω ἀκριβῶς καμιά ἐξήγηση μέ τήν ἔννοια πού ἐσεῖς γυρεύετε ἐξήγηση.

Θά τελειώσω μέ τό τελευταῖο σημεῖο πού θίξατε. Μοῦ ἀποδίδετε τήν ἰδέα ὅτι οἱ δυτικές χῶρες διατήρησαν πολλά σημεῖα τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας: ἰδέα πολύ περίεργη, καθόλου ἀθῶα, ἄσχετη ἐν πάσῃ περιπτώσει μέ ὅσα ὑποστήριξα, καί τήν ὁποία δέν υἱοθετῶ.

Εἶπα ὅτι στήν ἀμερικάνικη ἐπανάσταση τοῦ 1776 ξαναβρίσκουμε κάποια στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας, πράγμα πού ἐξηγεῖ τήν ἐπιδίωξη ὀρισμένων θεσμῶν πού συναντᾶμε ἀκόμα καί σήμερα στήν Ἀμερική, ὅπως ἡ μεγάλη δημοτική καί τοπική αὐτονομία. Αὐτό μέ κανένα τρόπο δέν σημαίνει —οὔτε καί τό εἶπα ἐξάλλου— ὅτι οἱ σημερινές δυτικές χῶρες διατηροῦν πολλά στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας.

Εἶπα, καί τό ἐπαναλαμβάνω, ὅτι κάθε φορά πού ξεκίνησε ἓνα πραγματικό κίνημα —ὅπως ἡ ἀμερικάνικη ἐπανάσταση ἢ τό ἐργατικό κίνημα— ξαναανακάλυψε τίς ἴδιες ἀρχές τῆς ἀμεσης δημοκρατίας μέ τήν μορφή τῆς ἀνακλητότητας τῶν ὑπευθύνων, μέ τήν ἐκ περιτροπῆς ἀνάδειξή τους κλπ.

Οἱ δυτικές χῶρες διατηροῦν πράγματι, σάν συνέπεια τῶν ἀγώνων πού ἐμφανίστηκαν μέσα σ' αὐτές καί πού

χρονολογοῦνται ἀπό τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα, ἕνα σωρό στοιχεῖα δημοκρατικά, τά ὅποια, ὅμως, δέν ἀρκοῦν γιά νά τίς χαρακτηρίσουν ὡς δημοκρατίες μέ τήν πραγματική ἔννοια. Ἐγώ τίς ὀνομάζω φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες. Ἀσφαλῶς, σ' αὐτές τίς χῶρες κυριαρχεῖ μιά μειοψηφία. Ταῦτοχρόνως ὅμως, ὑπάρχουν θεσμοί φιλελεύθεροι, κατάλοιπο καί ὑπόλοιπο ὅλων αὐτῶν τῶν ἀγῶνων τοῦ παρελθόντος – ἀγῶνων λαϊκῶν ὡς ἐπί τό πολύ, καί στούς ὁποίους ἡ ἐργατική τάξη ἔπαιξε, ἀσφαλῶς, τεράστιο ρόλο.

Ἐπιπλέον αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτές τίς χῶρες δημοκρατία μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ λαός κυριαρχεῖ καί παίρνει μόνος του τίς ἀποφάσεις.

Σχετικά μέ τήν τελευταία σας παρατήρηση: ἀσφαλῶς συμφωνῶ ὅτι κανένας δέν ρώτησε τόν ἀμερικάνικο λαό ἄν θέλει νά πάει στό Βιετνάμ, ὅπως κανένας δέν ρώτησε τόν ρώσικο λαό ἄν θέλει νά πάει στό Ἀφγανιστάν.

Ἡ διαφορά, ὅμως, εἶναι ὅτι, ὅταν ἐπιτέλους ὁ ἀμερικάνικος λαός ἀπηύδησε ἀπό τόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, μπόρεσε μέ διάφορες διαμαρτυρίες, διαδηλώσεις καί κινητοποιήσεις νά ὑποχρεώσει τήν κυβέρνησή του νά σταματήσει αὐτό τόν πόλεμο, πράγμα τό ὅποιο ὁ ρώσικος λαός δέν εἶναι σέ θέση νά κάνει σήμερα.

Ἐπιπλέον καί ἄλλες ἐρωτήσεις, ἀλλά θά σταματήσω ἐδῶ γιατί, ὅπως εἶπε μιά φορά ὁ Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, τό συνδικάτο μου μοῦ ἀπαγορεύει νά δουλεύω μετά τίς 12 καί εἴκοσι.